

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

KC

6313

NEDL TRANSFER

HN 6PPT \$

C 63 13

Mrs. Wilson

June 1929

J. Brettwell & Co. unabh. Geschäft
jetzt Kolosweiss, Markt. 24te 1875.

Jeremias

UNITÁRIUS KIS TÜKÖR

VAGYIS

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE, HITELVEI, EGYHÁZ-
ALKOTMÁNYA ÉS SZERTARTÁSAI
RÖVID FOGLALATJA.

IRTA

FERENCZ JÓZSEF

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG LELKÉSZE S FŐISKOLAI
HITTANÁR.

(Két függelék: az unitárius egyház püspökeinek névsora és
tisztái névtára 1875-re)

KOLOZSVÁRTT

NY. STEIN J. M. KIR. EGYET. NYOMD. A REF. TAN. BET.

1875.

Digitized by Google

HC 6313-

42 K261

ELŐSZÓ.

E kis munka célja az unitárius egyház történetét, hitelveit, egyházalkotmányát és szertartásait főbb vonásokban megismertetni.

Hogy egy vallásfelekezet, mely hazánkban 300 év óta létezik, törvényes elismertetéssel bir, közel 60,000 követőt számlál; iskolákat tart fenn és saját hitelveire alapított cultust gyakorol, méltó tárgya lehet a közfigyelemnek, úgy hiszem, nem szenved kétséget.

És e tekintetben ez idő szerint nincs is okunk panaszkodni. A szabadabb szellem, mely jótékony fuvalmával korunkban az egyházi életet is mind inkább áthatja, megtörte azt a közönyt és ellenszenvet, melylyel a különböző vallásfelekezetek egymás iránt a közelmúltban még viseltettek. Az emberek kezdik átlátni, hogy az unitárius vallás is több figyelmet érdemel, mint a mennyiben eddig részesült. Megjegyzéseket, nyilatkozatokat és ismertetéseket hallunk és olvasunk itt is ott is. S bár ezeknek egy részétől a jó akaratot és rokonszenvet sem lehet megtagadni, rendesen meglátszik rajtok, hogy nélkülözik azt a szilárd alapot, melyre biztosan lehet építeni; néha pedig éppen csak arra szolgálnak, hogy e vallás felől a téves nézeteket szaporítsák, a közönséget félrevezessék.

Távol van tőlem a gondolat, hogy e kis munkával már minden félreértést eloszlatok s az unitárius valásnak oly kimerítő és hű képét adom, mely akár saját egyházam tagjait, akár az ezen kívül álló érdeklődőket teljesen kielégítse. Erre én nem számítok s alig hiszem, hogy valaki inkább óhajtana mint én, hogy e kis munka minél hamarább feleslegessé váljék nagyobb és terjedelmesebb művek által, melyekben az itt összecsoportosított és csak rövid vonásokba foglalt tárgyak: az unitárius egyház története, hitelvei, egyházalkotmánya és szertartásai külön-külön és rendszeresen kidolgozva álljanak az olvasó közönség előtt; sőt reméllem, hogy egyik vagy másik ágában én is rövid időn kimerítőbb dolgozattal szolgálhatok.

Addig fogadja a t. olvasó közönség az Unitárius Kis Tükroét azzal a jó akarattal, a melylyel azt itt bemutatja

AZ IRÓ.

UNITÁRIUS KIS TÜKÖR.

I.

TÖRTÉNETI RÉSZ.

Mint az előfának gyökérszáalai messze bényulnak a földbe s hajszal-finom végöket már megtalálni sem lehet: úgy az unitárius vallás eredete is századok során túl messze keresendő s mi azt egykorunak tartjuk a keresztény vallással. Nevezetesen a három első évszázad méltán unitárius századoknak nevezhetnők. E századokban a szentháromság tana teljesen ismeretlen volt a keresztény egyházban. S jöllehet e tan, előbb a Krisztus öröktőlfogva való istenségének meghatározásával 325-ben a niceai zsinaton, majd a szent lélek istenségének meghatározásával 381-ben a konstantinápolyi zsinaton, már a negyedik évszázban hivatalos formát és egyházi tekintélyt nyert, még több századra volt szükség, hogy az unitarizmus felett teljes diadalra jusson. Az 5-dik és 6-dik évszázban majdnem az egész germán nép még mindig az Árius-féle hitnézetet követte, mely ha lényegesen különbözött is az első századok unitarizmusától, azzal rokonságban állott s csak a góth birodalom hanyatlásával a 7-ik évszázban indult hanyatlásnak.

Ez idő óta az unitarizmus, mint szorosabb értelemben vett isten-egységi vallásforma, elenyészni látszik a keresztény egyházból: hasonlóan ahhoz a hegyi patak-

hoz, mely egy darabig föld alatt folytatja futását, de majd ismét a föld színére kerül tiszta és üdítő habjaival. S már a 12-dik évszázban, a valdiak tanában megújulni látjuk az unitárizmust is. Legalább az a hitforma, melyet a valdiak később 1544-ben I. Ferencz francia királynak bémutattak, azt bizonyítja, hogy a reformáció emez első hirnökei a szentháromsággal is szakítottak volt.

A reformációval az unitárizmus is új életre serkent. A szent írás szabad vizsgálása és tanulmányozása, melyet a 16-ik évszáz reformátorai jelszavul tűztek lobogójukra, azonnal felszínre hozta az Isten egységének és háromságának kérdését is. Svájcban és Németországban tekintélyes férfiak emeltek szót az Isten személyi egysége mellett. Nevezetesen Olaszthonban 1540-ben Socinus Laelius, főrendű olasz, vezetése alatt egy társulat alakult, melynek tagjai között találjuk Ochin Bernard, Buzali Leonhárd, Camillus Renatus, Alciati Pál, Gentilis Bálint, Trevizoi Julius, Blandrata György, Servet Mihály s több más e korból hirneves orvost, jog- és hittudóst. E társulat a szentháromságot, mint biblia-ellenes tant megtagadva, az Isten egységének, tehát az unitárizmusnak lőn hirdetője; munkálkodásuk azonban csakhamar a hitnyomozó szék tudomására jutott, s üldözöbe vétettek. Sokan közülök életüket vesztették; a többek közt Servet Mihály magának Kálvinnak eszközletére máglyán megégettetett 1553-ban Genfben. A kik elég szerencsések voltak menekülni, mint egykor a Jeruzsálemből kiűzött apostolok, Európa különböző országaiban széledtek el, magokkal vivén az eszmét, mint egyedüli

kárpótlást azért a fájdalomért, mely hazájok és tűzhe-
lyök elhagyásával keblökben dult.

Azon országok között, a melyekben a szétvert tár-
sulat tagjai új hazát kerestek, legtöbbször és legbizto-
sabb menedéket Lengyelország adott. Ide menekült Bland-
rata György is, ki miután a lengyel királyi udvarnál
orvossá lőn, buzgó terjesztője lett az Isten személyi egy-
ségének, melyet már 1546-ban a hollandi Pastorius
Ádám Lengyelhonban is megpendített. És hogy ez esz-
me viszhangra talált, nyilván kitűnik abból, hogy 1579-
ben több mint 300 unitárius hitű ekklézsia volt Len-
gyelhonban. Ezek azonban magokat „lengyelhoni egyetértő
ekklézsiának“ nevezték s az egyháztörténelemben sociniá-
nus nevezet alatt ismeretesek, részint mert e vallási moz-
galom a Socinus Laelius nevéhez volt kötve, részint
mert csak unokaöccse, Socinus Faustus, tömörítette a
lengyelhoni unitáriusokat az ugynevezett rakowi káté
alapján egy szerves egyházzá. Innen a lengyelhoni uni-
táriusok rakoviaknak is neveztettek, Rakow városa le-
vén ez ekklézsiák központja, hol jeles főiskolájok és
könyvnyomó intézetök is volt az új felekezet hiveinek.

Azon viszonynál fogva, mely abban az időben a
lengyel királyi udvar és a Zápolya-ház között létezett,
Zápolya János magyar király neje, Izabella, a lengyel
királynak, Sigmund Augustnak leánya levén, Blandratá-
nak alkalma nyílt Erdélyben is megfordulni, sőt 1563-
ban ide bé is telepedett. Erdélyben már ekkor a refor-
máció hatalmas hódításokat tett volt s így Blandratá-
nak alkalmas tere nyílt arra, hogy tevékenységét az
Isten egységének érdekében kifejtse. E céljában segít-

ségére voltak neki azon lengyel nemesek is, a kik részint már őt megelőzőleg, részint vele egy idejűleg szintén Erdélybe jöttek s a kik közül főleg Niezovszki Szaniszló Izabella udvaránál egyike lőn a legnagyobb befolyásu embereknek. Azonban az eszme csak Dávid Ferenczcel jutott diadalra, benne találta meg valódi apostolát. Az ő fellépésével alakult meg Erdélyben az Isten oszthatatlan egységét valló egyház, mely aztán határozottan az unitárius nevet vette fel s egyedül állotta ki azon viharokat, melyek 300 év alatt az unitárizmus felett elvonnultak.

Az unitárius vallás e szerint Erdélyben történelmileg létezni a 16-ik évszázban kezdett s ha Blandrata volt is annak első hirnöke, éltető lelke Dávid Ferencz lőn.

Dávid Ferencz 1510-ben született Kolozsvárt, tehát hét évvel a reformáció megkezdése előtt. Nevekedése, tanulói pályája, midőn a jóra termett ifju lélek a legfogékonyabb, éppen azon időre esett, melyben a vallás eszméje uralkodott a kebleken Európa egyik szélétől a másikig. Wittenbergben, a reformáció ezen tűzpontjában is megfordult. Mi természetesebb, mint hogy 1540-ben róm. katolikus papi állását Kolozsvár reformációja következtében a lutheri papsággal cserélte fel. De ez még csak azt mutatta, hogy az emberiség anynyi millióival ő is érezte az egyházi és vallásos élet megújulásának szükségességét. Általában a reformáció története azt bizonyítja, hogy az emberek vágytak kilépni abból az egyházból, melynek ablakai el voltak zárva a szellemi világosság sugaraitól; ajtaja pedig pápai

bullákkal és conciliumi végzésekkal volt bészegszve ; hanem hogy a világosabb, szabadabb és tisztultabb egyháznak milyennek kell lenni, egyszerre ki nem találhatták, csak keresték. Innen van, hogy közelebbről Erdélyben is a lutheri vallásos mozgalommal a Zwingli-féle csaknem egy időben egymás nyomába lépnek és ezeknek küzdelmeiben már itt-ott megvillan az unitárizmus is, úgy hogy első pillanatra nehéz lett volna meghatározni, hogy tulajdonképpen minő formában fog megállapodni a reformáció. Ezen tényre alapították némely történetírók azon állításukat, hogy Kolozsvár már 1540-ben az unitárius vallást vette fel. Anynyi bizonyos, hogy Dávid Ferencz a hitujítás küzdelmeiben kezdettől fogva tevékeny részt vett. 1557-ben az urvacsora kérdésében még a Luther álláspontját védte Kálmáncsehi és Mélius ellenében, kik már ekkor a Zwingli nézetének adtak hangot Erdélyben is ; de már 1559-ben ezeknek nézetére ment át a nélkül, hogy az egész kálvini hitrendszert vallotta volna, a mi abban az időben szintén csak alakuló félben volt.

Ezeket szem előtt tartva kell és lehet csak helyesen megítélni a Dávid Ferencz jellemét, a kit sokan ingadozással szerettek vádolni reformatori pályáján. Itt nincs szó tulajdonképpen vallásváltoztatásról ; mert a különböző vallásformák csak később nyertek határozott megállapodást. Az a körülmény tehát, hogy Dávid Ferencz a katolikus vallást a lutherivel, ezt a kálvinnal és később az unitáriussal cserélte fel, a maga valódi jelentőségében nem egyebet tesz, mint hogy e hitrendszerek egyes felmerült eszméi közül mindig az ő meggyő-

zödése szerint igazabbnak állott pártjára s azt védelmezte azzal az erélylyel, mely neki kiváló szellemi tehetségénél fogva tulajdona volt. S mint bizonyost lehet állítani, hogy előbb is, nevezetesen pedig 1564-ben, a mikor az enyedi egyházi gyűlésen az urvacsora kérdésében szemben álló pártok utolsó harcukat vívták meg, Dávid Ferencz, az Isten egységét és háromságát illetőleg már unitárius volt, vagy is az Istent egy személyűnek tartotta.

Ugyanis alig oszlott el az enyedi gyűlés, melyen Dávid Ferencz, ki már előbb is a Luthert követő magyar ekkleziások püspöke volt, a Zwingli értelme szerinti ekkleziások püspökévé s egyszersmind II. János udvari papjává tétetett, azonnal kifejezést adott abbeli meggyőződésének, hogy az Isten miként lényében, úgy személyében is egy. Erre az első alkalmat Károli Péter, a kolozsvári iskola igazgató tanára adta, kinék az Istenről adott szentháromság szerinti magyarázatát Dávid Ferencz megtámadta, 1566-ban pedig a gyulafehérvári egyházi gyűlésen e kérdést nyilvános vita tárgyává tette. S bár e gyűlésen folyt vitatkozásokról kevés tudomásunk van, az eredményt megítélhetjük abból, hogy Dávid Ferencz egyetlen beszédével, melyet a gyűlésről haza jöve a szájhagyomány szerint Kolozsvártt a Torda-uteza szegletén egy nagy kerek kövön tartott, mondhatni, az egész várost minden ellenmondás nélkül az unitárius vallásra vitte át magával. Innen kezdetben e vallást kolozsvári vallásnak, Dávid Ferenczet kolozsvári püspöknek is nevezték s minthogy ugyanakkor, a mikor Kolozsvár városa unitáriussá lett, a szász városok sorából is kilépett, e vallás, mondhatni, nemzeti fontosságot nyert.

Mint a beledobott kő által mozgásba hozott vizhullám- gyűrűben terjed el a partokig: úgy terjedt el most egész Erdélyben az unitárius vallás is, melynek Dávid Ferencz és társai egyfelől irodalmi munkásságuk, másfelől 1568-ban a gyulafehérvári második és 1569-ben a n.-váradai vitatkozások által a theologiai tudomány birói széke előtt is tekintélyt szereztek. Különösen a városok és a székelyföld, hol értelem és szabadságszeretet volt, örömmel fogadták ez új reformációzt is. S miután 1568-ban maga a király, II-dik János is az unitárius vallásra ment át, mondhatni, az ország színe-java az ő példáját követte. Alig volt Erdélyben ismertebb család, a mely az unitárius hitet ne vallotta volna. Békés Gáspár, Pókai Jakab, Hagymási Kristóf, Mikola Ferencz, Bocskai György, a Kornisok, Csálik, Thorocz-kay, Mikes, Mikó, Dániel, Zsuki, Horváth, Kemény, Macskási, Petki, Vas, Henter, Kun, Nemes, Nagy, Szilvási, Gyerőfi, Bogáthi, Balassa, Kamuthi, Pekri, Géczy, Zolyomi stb. részint ma is élő, részint már kihalt ős családok mindnyájan az unitárius vallást követték, mely a többi vallások példájára 1568-ban a tordai és 1571-ben a maros-vásárhelyi országgyűléseken törvényesített és bevett vallásnak nyilvánított. Az egyházközségek számát ez időből tisztán meghatározni nem lehet. Az a körülmény, hogy 1578-ban a tordai egyházi gyűlésen 322 unitárius pap jelent meg, legalább 400-ra joggal enged következtetni. Ezeknek feje, mint első unitárius püspök, Dávid Ferencz volt. Ő volt egyszersmind az első unitárius főpap is Kolozsvártn, hol mindjárt kezdetben két unitárius egyházközség alakult, egy magyar és

egy százsz. Itt volt az unitáriusok fő-iskolája is, az óvárbán, melyben a hazai erők mellett hirneves külföldi egyének is működtek, mint Sommer János, Paleolog Jakab, Pinczovita Mátyás, Franken Keresztély stb. Középiskolákat több helyt, nevezetesen Tordán, N.-Enyedén, Déésen, M.-Vásárhelyt és Gyulafehérvárt birtak. Ez utóbbit II. János akadámiává szándékozott változtatni s ebben csak korai halála akadályozta meg. Népiskolák az egyházi községekkel egyszerre alakultak. Ha ezekhez hozzá tesszük azt, hogy egy nyomdát Gyulafehérvárt maga János Zsigmond állíttatott az unitáriusok számára, egyet pedig Heltai Gáspár, ki 1568-ban szintén unitáriussá lett, hozott át magával, előttünk áll az a győzelem, melyet az unitarizmus alig négy-öt év alatt minden fegyver és erőszak nélkül, tisztán csak az eszme hatalmával vivott ki magának Erdélyben.

De kihatott az unitárius vallás Magyarországra is. Aran Tamás már 1561-ben az égy személyű Istent hirdette Debreczenben. Hasonlót cselekedett Egri Lukács Kassa vidékén; de Méliusnak sikerült mindkettőt elhallgatatni és ez eszme terjedését körében megakadályozni. Nagyobb eredményt vivott ki Kárádi Pál, a temesvári vártiszt, Bethlen Gergely udvari papja, a Bánátban. Ennek sikerült az alföldön mintegy 37 egyházközséget alkotni. Ezek között a legnevezetesebb volt a pécsi, hol a 16-ik században iskolájok is volt az unitáriusoknak. Itt volt pap Válaszuti György is, ki később 1588-ban szintén nevezetessé lett Skaricza Mátéval, kevei ref. pappal tartott hitvitája által. Hasonló vitatkozásra kényszerítették Alvinczi György és Tolnai Lukács baranyavidé-

unitárius papokat Vörösmarti Illés, herczegszöllősi ref. pap és társai, a mi azonban az előbbiekre nézve nagyon szomoruan végződött, mert a ref. papok mint győztes felek kieszközölték, hogy a világi hatóság ellenfeleiket halálra ítélje s Alvinczi György csakugyan ki is végeztetett. Ezért aztán az unitáriusok, nevezetesen Marosi Trombitás János és udvari papja Csapó György panaszt emeltek a budai basánál, ki Vörösmartit és társait Budára parancsolta s nekik az unitárius Trombitással és Csapóval nyilvános hittani vitatkozást rendelt. A vita Budán törökök és keresztények, olaszok, görögök és zsidók előtt folyt 1575-ben. Ugy látszik, hogy a basa az unitáriusoknak adott igazat, mert Vörösmartit két társával halálra ítélte s börtönbe vettette: honnan azonban a budai és pesti birák közbenjárására nagy összeg pénzért szabadon bocsáttattak. Mindezek azt mutatják, hogy az unitárius vallás a 16-ik évszázban Magyarországon is, különösen Baranya vidékén jó formán el volt terjedve.

Igy állott Erdélyben és Magyarországon az unitárius vallás ügye, midőn János Zsigmond, a lelkiismeret szabadságának korát megelőző bajnoka, pár hónappal az unitárius vallásnak a bévett vallások közé becikkelyezése után, 1571-ben márt. 14-n Gyulafelhérvártt meghalt. Benne kihalt a Zápolyaház és porba hullt az alig megalakult unitárius egyház koronás feje. Üresen maradt helyébe a közvélemény két férfit emelt, az unitárius Békés Gáspárt s a katolikus Báthori Istvánt. A szerencse az utóbbinak kedvezett, ki 1575-ben a szt.-páli harci diadallal végképpen megszabadult vetélytársától.

Báthori István, ha nem is volt nagy barátja az unitárizmusnak, de hazáját szerette s így uralkodása alatt az unitárius vallás nagyobb megszoríttatást nem szenvedett. 1576-ban azonban Báthori István lengyel királylyá választatott s a fejedelemséget testvérének, Báthori Kristófnak engedte át, ki maga felett s így az ország és a vallások ügyében is mind nagyobb befolyást engedett a jezsuitáknak, a tisztult hit és szabadság eme megbélyegzett ellenségeinek. A katolikusok mellett nyíltan fellépni, még nem látta idejét, de az utat erre elkészítendő, a protestáns felekezetek között kezdette elhinteni az egyenetlenség magvait. 1577-ben az unitáriusok zsinattartási jogát csak Tordára és Kolozsvárra szorította s ugyanakkor a református püspököknek szabadságot adott a térítésre. Ő adta a gyulafehérvári iskolát is a jezsuitáknak. Általában minden tettei elárulták, hogy Báthori Kristóf csak a kedvező alkalmat várja, hogy az unitárizmusra halálos csapást mérjen.

És a kedvező alkalom csakugyan megérkezett. Dávid Ferencz, ki féluton nem állott meg, az egy Isten eszméjének jól felfogott értelmében 1578-ban kimondotta a Krisztus nem imádásának merész s csak háromszáz év múlva igazolt tanát. E tan megdöbbsentette Blandratát is, ki Olaszhonból menekülése óta inkább a politikának s orvosi szakmájának élt, mint a hittudománynak s megtiltotta Dávidnak, hogy arról akár nyíltan, akár titkon tanítson. Lehet, hogy Blandrata attól tartott, hogy e tan az eddigi vívmányokat is megsemmisíthetné; de másfelől kétséget nem szenved, hogy fellépésében megvolt a féltékenységnek és irigységnek

is a maga jelentékeny, tán elhatározó befolyása is, miután tény, hogy a Dávid Ferencz fellépése óta ő lett az unitarizmus vezérszellemé s az ő neve mellett a Blandratáé mindinkább háttérbe szorult. Ehez járult az is, hogy Blandrata éppen ez időtájt kapott a fejedelemtől ajándéku három falut. Ezek is irányadók lehetnek Blandratára nézve, ki a világi vagyon iránt nem viseltetett nagy idegenséggel. De Dávid Ferencz nem tartozott azok közé az emberek közé, a kik a megismert igazságot véka alá rejtik. Tétélei ellen hiába irt Blandrata ellentételeket, hiába hozatta el Socinus Faustot Basalból, hogy tudományos érveléseivel győzze meg Dávidot tévedéséről: Dávid Ferencz nem tágitott, ő kimutatta, hogy a Krisztus imádását sem a szent irás nem tanítja, sem ő maga nem kívánta s maradott állítása mellett. Blandrata ekkor komolyabb eszközökhöz nyult. Azzal fenyegette Dávidot, hogy elveszi tőle a papságot s ezzel járó dús jövedelmeket. Hivatkozott a lengyel unitariuszokra, a kikhez csakugyan fel is terjesztették a Socinus és Dávid között folyt vitatkozásokat. De az ügy már sokkal inkább élére volt állítva, mint hogy valamelyiköknök bukása nélkül végződhetett volna. A legyőzött fél Dávid Ferencz lőn. Blandrata őt mint hitujitót bevádolta Báthori Kristóf előtt. Ez kapott az alkalmon s előbb Tordára, majd Gyulafehérvárra megidéztette Dávid Ferenczet. Elgyengülve, betegen érkezett meg, hogy midőn a kihallgatásra megjelent, maga a fejedelem széket adatott, hogy leüljön. A tárgyalás két napot tartott. A kérdés csak a körül forgott, hogy ujtás-e, a mit Dávid Ferencz tanított, vagy nem? A többség uji-

tásnak ítélte. Az unitárius papok közül is csak egy, a nagybányai, volt: elég bátor kijelenteni, hogy miután a n.-váradai vitatkozás alkalmával felállították a tant, hogy egy az Isten, a kit imádni kell: azzal a Krisztus imádását már hallgatólag kizárták, következőleg ő nem tartja Dávid Ferenczet ujitónak. Lehet, hogy még sokan így gondolkoztak, de látták, hogy az ügy már ugyis veszte van. S csakugyan Dávid Ferencz 1579. jun 2-án holtig tartó fogságra ítéltetett s azonnal a dévai várba szállították, hol még azon év november 7-én bevégezte munkás és korszakot alkotó életét.

Mint a fiatal fának gyökerére mért fejsze-csapás: ilyen volt az alig meggyökerezett unitárizmusra nézve a Dávid Ferencz elítéltetése és halála. Kárádi Pál s vele a magyarországi unitárius papok, mint Dávid Ferencz-czel rokonszenvezők, megszakasztották az erdélyiekkel való érintkezést. Ennek egyébaránt szomorubb következése volt reájok nézve; mert nem bírván még oly szervezett egyházzal is, mint az erdélyiek, magokra maradva, hamarább elvesztették önállóságukat s hihetőleg a 17-dik évszáz vége felé teljesen elenyésztek. Az egyházon, melynek püspöke elítéltetik, bételik az írás szava: „Megverem a pásztort és elszélednek a nyájnak juhai.“ S míg a főbb családok előnyösebbnek tartották oly hitet vallani, a milyent a hatalom kíván s a milyennel hatalomhoz lehet jutni, a föld népében is megingott azon vallás iránti bizalom, melynek püspöke által hirdetett tanítása országos kárhoztatás alá vettetett. Szóval a Dávid Ferencz elítéltetésével az unitárius vallás továbbbi hódítása már lehetetlenné volt téve. S hogy tel-

jesen meg nem semmisítettett, részint a benne rejlő erőnek, részint a Blandrata erélyének tulajdonítható. Valóban, ha el is ítéljük Blandratát Dávid Ferencz-czel szemben tanúsított magaviseletéért, nem tagadhatjuk meg tőle az elismerést, melylyel annak elítéltetése után a kormányt kezébe ragadta s nem engedte a hajótörést szenvedett egyház népét a hullámok között elmerülni. Blandrata a Dávid Ferencz elítéltetése után azonnal egyházi gyűlést hívott össze Kolozsvárra, s itt egy hitvallást készíttetett és iratott alá az egybegyűlt papokkal, melyben a Krisztus imádása és segítségül hívása először tétetett kötelezővé az unitáriusokra nézve. Igaz, hogy ez által az üldözés fegyverének éle megtompított, de egyszersmind a vallás további benső fejlődése elébe is oly akadály vettetett, a melyet többé átlépni nem lehetett. Pedig az élet feltétele a fejlődés. A fa, midőn már több levelet nem hajthat, hervadásnak indul. Ezekhez járult a harmadik Báthorinak, Zsigmondnak szerencsétlen uralkodása, kinek kormánya alatt az ország a német és török játéklabdája lőn, melylyel játszani az oláhországi vajda is segített vad csapataival. Egyiknek mint a másiknak nyomát vér, tűz és pusztulás jelölte. E szomoru korszakban lőn Brassó Alabor nevű völgye Erdély Mohácsa, hol a nemesség legnagyobb részével elveszett Székely Mózes is, a második és utolsó unitárius fejedelem. E csatában elhullottak siroszlopára irták ama jelentőségteljes sirverset:

Quos genuit cives hic Transilvania claudit.

Heu! parvo tumulo quanta ruina jacet.

Ily viszonyok között, hogy minő sorsa volt az unitárius egyháznak, könnyű elgondolni. De a mi életre

való, annak élnie kell. Blandrata ugyanakkor, a mikor a Krisztus imádására nézve fennebb érintett hitvallást az unitárius papokkal elfogadtatta, arról is gondoskodott, hogy a Dávid Ferencz helye üresen ne maradjon. E végre Hunyadi Demetért, kolozsvári papot szemelte ki, kiben teljes bizalmát helyeztette, hogy a megállapított hitformához fog ragaszkodni s őt a fejedelem előtt ajánlatba is hozá. Ez volt a Blandrata utolsó egyházi működése Erdélyben. Ezután nem sokára kiment ismét Lengyelhonba, hol 1588-körül meghalt. Báthori Kristóf 1579 jul 13-ról Hunyadi Demetert a püspöki hivatalban meg is erősítette. S habár Hunyadinak sok tekintetben hátrányára volt, hogy szabad választás nélkül fejedelmi kinevezéssel jutott a püspöki székbe, az egyházi kormányzásban illő erélyt és bölcsességet tanusított. Nevezetesen 1592-ben Tordán tartott egyházi gyűlésen az egyházi rend és fenyték fenntartására nézve hasznos szabályokat hozatott. Utána a nagynevű Enyedi Györggyel új fény derült az unitárius egyházra. E férfiú mind tudományos készsége, mind szónoki tehetségénél fogva méltó utóda volt Dávid Ferencznek. „Explicationes locorum veteris et novi Testamenti, e quibus Trinitatis dogma stabiliri solet“ czimű nagybecsű művével az erdélyi unitarizmust a külfölddel is megismertette. Egyházi beszédeiben gyakran ostromozta az ingatag Báthori Zsigmondot is. Majd a haza sorsa is jobbra fordult. A Székely Mózes kezéből kiesett kardot Bocskai István vette kezébe, ki a Básta s ezzel szövetkezett Ráduly vajda uralmának véget vetett, a jezsuitákat Erdélyből kiűzte s az ezek által Kolozsvártt elfoglalt piaczi templomot és

főiskolát az unitáriusoknak 1605-ben visszaadta. S' jól-lehet Boescai Istvánnal a református vallás lépett Erdélyben uralomra, a melyet később a féktelen indulatu Báthori Gábor és a nagy emlékü Bethlen Gábor egyaránt éreztettek, amaz főleg Magyarországról bételepitett hajduival, ez 1615-ben hozott ama törvényével, hogy a mely községben különböző vallásfelekezetűek vannak, a templom legyen a többségé: mégis az unitárius egyház még mindig elég erős maradt volna legalább egyensúlyt tartani a gyarapulni indult református egyházzal, ha egy szerencsétlen gondolat, a szombatosság, újabb veszélyeket nem hoz reá.

A szombatosság eredete az eddigi adatok nyomán 1588 tájára tehető, s Ősi Andrásnak, egy szenterzsébeti tekintélyes unitárius birtokosnak tulajdonítható, ki három fiát elvesztvén, a bibliában keresett megtört lelkének vigasztalást s mint egyik csaknem egykörti kronikásunk feljegyezte: „addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálá a szombatos vallást.“ Mik voltak a szombatosok hitelvei s miben tértek el a többi keresztény felekezetektől, főleg az unitáriusoktól, a kik között legtöbben találhattak, bizonyosan tudni nem lehet. De már az az egy is, hogy a vasárnapot megvetvén, a szombat napot ünnepezték, a honnan szombatosoknak neveztettek, elég volt arra, hogy üldözőbe vétessenek. Első volt Báthori Zsigmond, ki 1595-ben országgyűlésileg fellépett ellenök; 1610-ben Báthori Gábort, 1618-ban Bethlen Gábort látjuk foglalkozni a szombatosok ügyével. Ez utóbbi felhatalmaztatta magát arra is, hogy a mondott év karácsonjáig meg nem térőket maga eleibe idéztethesse és

megbüntethesse. Minthogy pedig a szombatosság vádjá leginkább az unitárius egyházat sújtotta, akkori püspök, Radeczki Bálint felszólíttatott a fejedelem által, hogy hívjon össze zsinatot s tartson a szombatosok ellen szoros nyomozást. Ez a zsinat csakugyan meg is tartatott 1618-ban novemberben Erdő Szt. Györgyön. Elnökül s a maga teljhatalmu biztosául a fejedelem Dajka Keserü János, ref. püspököt nevezte ki, ki miután az unitáriusok a szombatosokat a magok kebeléből kizárták, azoknak megtérítését a református papokra bízta. Egyszer mind maga is 300 katona kíséretében indult neki a hitnyomozásnak. Bejárta Udvarhelyszéket, bé Háromszéket s valahol csak legkisebb árnyékát látta a szombatoszágnak vagy a Krisztus istensége tagadásának, ott a templomokat elszedé, az unitárius papokat elfogatá, s helyökbe ref. papokat tett. Így vesztették el az unitáriusok a székelyföldön mintegy 62 ekklézsiájokat. A megmaradt ekklézsiákat is, nevezetesen Háromszéken, Dajka Keserü saját felügyelete alá rendeltette, úgy hogy az unitárius püspök az egész fejedelmi korban ki volt tiltva Háromszékről. A szombatosok ellen indított kereset e szerint tulajdonképpen az unitáriusokra mért csapás volt, a mit igazol az is, hogy a Dajka Keserü eljárását magok az ország rendei is megsokalván s belátván, hogy a szombatosok megtérítése ürügye alatt az unitárius vallás is megtámadtatott, 1622-ben Beszterczén tartott országgyűlésen azt a végzést hozták, hogy a szombatosok veszítsék ugyan személyöket illető vagyonukat s fejöket megválthatólag, de mindezt a rendes törvény útján.

A szombatosok ellen indított eme szigorú fellépés tán véget vetett volna a veszélynek, mely ez oldalról az unitárius egyházat fenyegette, ha azt Pécsi Simon meg nem ujítja. Pécsi Simon eredetét homály fedi. Kemény János szerint egy pécsi szőcs fia volt s mint szegény ifjú Szt.-Erzsébeten iskolatanító lett. Itt ismerkedett meg vele Ősi András, az előbb említett szombatos s három fia mellé tanítónak fogadta. Pécsinek tehát Ősiktől kellett a szombatosságot elsajátítania s hogy e tekintetben Ősi Pécsire mint utódára számított, mutatja az is, hogy fiainak halálok után, Pécsit fiává fogadta, s őt minden javainak örökösévé tette. Ez alkalmat nyújtott Pécsinek arra, hogy ismereteinek gyarapítása végett-külföldre utazzék, honnan 1598 táján érkezett haza. Nem sokára ezután Ősi meghalt; de a nagy tudományu, tapasztalatokban gazdag s e mellett szép birtokhoz jutott Pécsi előtt oly pályatér nyílt, mely mellett könnyen elfelejthető a szombatosságot. E pálya a politikai volt, melyen Bethlen Gábor alatt egész a kanczellárságig emelkedett. Azonban szerencséje tetőpontján nem sokáig tarthatá fenn magát. Bethlen Gábor a bécsi udvarral harcban állván, Pécsit 1620-ban a csehek segítségére küldötte, de a segélylyel állítólag elkésván, gyanuba esett Bethlen Gábor előtt s ennek kegyét vesztvén, 1621-ben a szamosújvári fogságba esett. Meglehet, hogy itt ujult meg lelkében méltatlan s a történet által soha bé nem bizonyított bukása, fogsága s nejének e közbeni halála feletti merengései közben Ősi Andrástól örökölt tévelygése, mert a mire 1630 körül börtönéből kiszabadult, mint szombatos lépett fel s tanai nem csak

a népnél de a főrendeknél is számos követőre találtak.

Az unitarizmus ege felett tehát ismét sötét felhők tornyosultak. I. Rákóczy György 1635-ben megújította a szombatosok ellen szóló országgyűlési végzéseket, a kiknek ügye ez alkalommal még közelebbi viszonyba hozatott az unitarizmussal. Ugyanis, az erdő-szentgyörgyi zsinat szerencsétlen kimenetelére nem csekély befolyással levén az a körülmény, hogy a lengyel eredetű püspök, Rádeczki Bálint, a magyar nyelvet nem értette s így a félrevezetett néppel nem érintkezhetett, ennek halála után az unitárius egyház határozatilag kimondotta, hogy ezután csak magyar nemzetiségű püspök választható. E határozat kedvetlenül érintette a kolozsvári szász unitárius ekkleziáját, különösen ennek papját, Ráv Mátyást, ki hasztalan törekedett a püspöki méltóságot Rádeczki után már két ízben megnyerni. Ráv tehát fellépett s az unitárius szászok, valamint a lengyelhoni unitáriusok előtt azzal kezdé vádolni az 1636-ban püspökké lett Beke Dániel választóit, hogy ezek a megalapított unitárius vallástól eltértek s hittanukat ujtásokkal toldották meg. De Ráv Mátyás ezzel nem érte bé, hanem az ujtási váddal I. Rákóczi György előtt is panaszt emelt, ki elébb felszólította a püspököt, hogy hitvallásukat a Krisztusról adja bé, azután pedig 1638 jul 1-re Deésre megidézttette az unitáriusokat vádló Ráv Mátyás és társaival együtt. A tárgyalások hét napot tartottak s az eredmény egy egyezség (complanatio desiana) lön, melyet a fejedelem s 56 világi és egyházi ur irt alá. Ezen egyezkedés következtében az unitáriusok ujolag köteleztettek

a Krisztus imádására és segítségül hívására, a melylyel aztán csakugyan örök időre vége szakadt az unitárius egyházra nézve a Krisztus személyére vonatkozó hitezikk miatti zaklatásnak. Ráv Mátyás lecsillapult. A szombatosok ez egyezségből természetesen kizárattak, javaik elfoglaltattak, ők magok fogságba estek. Különösen Pécsi Kővárba záratott, a honnan csak 10,000 frt kezesség mellett szabadult ki, melyet Erdély főrendei érette magokra vállaltak. De Erdélyből kimennie nem volt szabad s mint Benkő megjegyzi, így halt meg tisztességes fogságban 1640-ben. A belső-szolnoki unitárius eklézsiák a deési egyezkedés idejében enyésztek el; a deési templomot is I. Rákóczy György adta át a reformátusoknak. Rákóczi György alatt vétetett bé 1638-ban Kolozsvártt a város 100 személyből álló képviselő testületébe, mely 1566-óta tisztán csak unitáriusokból állott, 25 református; ugyanekkor meghatároztatván az is, hogy jövőre a tanácsai hivatalokban is aránylag résztlessenek a református atyafiak, valamint hogy minden negyedik évben a reformátusok közül választassék a város birája, mely ez ideig szintén csak unitárius lehetett.

Ez időtől fogva az erdélyi külön fejedelemség megszűnéseig vallásilag békésebb napjai voltak az unitárius egyháznak, a mennyiben követői csak azon nyomoroknak voltak kitétetve, a melyek a hon többi lakóival is közösök voltak. S bár ezek II. Rákóczi György, Baresai Ákos, Kemény János fejedelmek viharos uralkodása alatt is elégszer megújultak, az unitárius egyház nem lankadó erélylyel küzdött, javitgatta a réseket. Nevezetesen Koncz Boldizsár, püspök, különös gondjába vette a

falusi iskolákat és azokat csakhamar virágzó állapotra hozta s több hasznos intézkedéseket tett, melyek által a folytonos háboruk miatt megrongált ekklézsiákat a lehető jó karba állítá.

Ez időre esik még a lengyelhoni unitáriusok bételepülése is, kik hazájokból vallásukért kiüzetve, részint Poroszországba és Németalföldre, — részint Magyar-és Erdélyországba menekültek.

Említettük már, hogy az unitárizmus mily hódítást tett Lengyelhonban a 16-ik évszázban. De a mint számuk és befolyásuk nőtt: úgy nőtt a többi felekezetek irigysége és féltékenysége is, mig végre a jezsuitáknak sikerült halálos csapást mérni reájok. János Kázmér, lengyel király, a svédekkel való háborut szerencsésen bevégezvén, 1659-ban Karwat nevű jezsuita ösztönzésére országgyűlésileg meghatározattá, hogy az unitárius tanokat nyiltan vallani és terjeszteni többé nem szabad. E határozathozatalra nem kis mértékben befolyt az az alaptalan gyanu is, hogy az unitáriusok a svédekkel, mint protestánsokkal egyetértésben állanak. Kegyelemből azonban, mint mondák, három évet engedtek azoknak, kik más vallásra térni nem akarnak, hogy ez alatt vagyonukról rendelkezzenek. Nem sokára ezt is megsokalták s már a következő évben az országgyűlés meghatározta, hogy 1660 jul. 10-ig minden unitárius vagy térjen a kath.-vallásra, vagy hagyja el az országot, különben semmi törvény nem védi őket. Némelyek az átállást, mások a bujdosást választották. Ez utóbbiak közül mintegy 380 tagból álló csoport Magyarországra indult s hogy sorsuk annál keserűbb legyen, a határon

rablók rohanták meg a hazátlan vándorokat s minde-nőkből kifosztották. Itt megint két részre válva, némelyek Magyarországon, különösen Teleki István és Ráday Ferencz pártfogása alatt telepedtek meg, mintegy 30—40 család pedig Erdélybe jött, hol unitárius testvéreiktől szeretettel fogadtattak s közülök némelyek B.-Hunyadon, mások Bethlenben és Ádámoson telepedtek meg, legtöbben azonban Kolozsvártt, hol egy külön lengyel unitárius ekklezsiát is alapítottak, mely az erdélyi unitárius püspök felügyelete alatt állott. Imaházukban még 1792 körül is lengyel nyelven tartották isteni tiszteletöket. Utolsó papjuk Száknovics Izsák volt. Később beolvadtak a magyar unitárius ekklezsiába.

1691-ben úgy a politikai mint az egyházi életre nézve egy új korszak állott be Erdélyben. A két Apaffival, kiknek rövid ideig tartott uralkodásukhoz a Tököly fejedelemsége mint egy pümkösti királyság szövdök, Erdély külön fejedelemsége véget ért. A bérczes kis haza, mely 150 évig küzdött a nemzeti uralkodó eszméjeért, I. Leopoldot, az ausztriai házból való magyar királyt, fejedelméül ismerte el s ennyiben viszont egyesült az anyahonnal, Magyarországgal. E viszony a nevezetes leopoldi diplomában nyert kifejezést, mire a katolicismus, mely a reformáció óta jóformán csak Csík- és Gyergyó-székekre, valamint Udvarhely és Marósszék havas alatti helyeire volt szoritkozva, a megyéken pedig csak Kolozs-monostoron, Szász-Fenesen, Szent-Lászlón, Szent-Benedeken és Fejérvártt birt templomokkal, csakhamar fenyegető állást vett Erdélyben. Első sorban az unitarizmus vétetett üldözöbe s 1693-ban már

ki kelle üriteni Kolozsvártt az óvári főiskolát, mely 1566-óta az unitáriusok birtokában volt. Az innepélyes átadás okt. 10-én történt meg s a tanuló ifjuság a piaczoron az unitárius főpapi szállás mellett rögtönzött iskolahelyiségbe költöztetett át. Azonban itt se sokáig maradhattak. A katolikusok, kik főlányüket sértve látták az által, hogy Erdély fővárosában a piaczi templom az unitáriusok birtokában van, alkudozásokat indítottak meg annak átadása iránt is, nevezetesen kilátásba tetették az óvári templommal való kicserélése. De a piaczori templomról az unitáriusok sem tudtak lemondani, melyhez most a másfél százados birtoklás mellett annyival inkább ragaszkodtak, mert csak kevéssel az előtt tetemes költségbe került annak kijavíttatása. 1697-ben ugyanis, egy nagy égés következtében a templom s hozzátartozó épületek részben elhamvasztatván, ezeknek helyreállítását az unitárius egyház eszközölte, részint saját hivei adakozásából, melyre Almási Gergely Mihály püspök körlevél által hívta fel az egész vallásközönséget, részint azon segélyből, melyet Kolozsvári Dimény Pál, igazgató tanár, gyűjtött Belgiumban és Hollandiában, az ottani remonstrans és collegians atyafiaknál, kiket e végre a mondott évben személyesen felkeresett, és a kik az unitáriusok iránti rokonszerzők nyilvánításul 9000 tallért adakoztak. De a mire a jezsuiták egyszer szemet vetettek, annak áldozatul kellett esni. 1716-ban mart. 30-án Steinville tartományi főhadvezér a piaczi templomot erőhatalommal elfoglalta s abban már ápr. 2-án Mártonfi György kath. püspök tartotta az isteni tiszteletet. Ezt követte a főpapi lak, iskola, szentpéter

külvárosi templom s minden ezekhez tartozó javak elvétele s az unitáriusok olyatén üldöztetése, minót egykor az első keresztények szenvedtek.

Mint egykor az unitárius eszme hullámgyűrűkben terjedt el Kolozsvárról az egész országban: úgy terjedt el most az üldözés is Kolozsvárról mindenfelé. Tordán gr. Hugó Damján foglalta el az unitáriusoktól a templomot 1721-ben; 1725-ben a sepsi sz. iváni és laborfalvi, 1745-ben a szőkefalvi, 1777-ben a brassói, 1779-ben a bordosi, 1788-ban a csöbi unitárius egyházakat érte hasonló sors. A hol csak két-három katolikus volt, ott a templomokat ezeknek adták. Majd III.-dik Károly és Mária Thérézia alatt az unitáriusok lassanként minden politikai hivatalból kizárattak, vallási egyenjoguságuk megtagadtatott, irodalmi munkásságuk megakasztott s így azok, kik egykor a lelkiismeret szabadságát Erdélyben meghonosították, most a törvényekben sem találtak védelmet. E szomorú korszak kezdetéről mint egy gyenge mécs az éj sötétéből, csak egy kis örömsugara tündöklök az unitárius egyháznak. Bánffy György, Erdély első kormányzója, visszaadta az unitárius püspöknek a háromszéki ekklezsiák feletti felügyeleti jogát, melyet Bethlen Gábor alatt Dajka Keserű, ref. püspök, kezére kerített volt.

De valamint az aczélrugó a nyomás után előbbi állására visszaigyekezik: az unitárius egyház sem vesztette el reményét a legnagyobb üldözések közepette is, hanem a mint a veszély csillapult, azonnal hozzá kezdett a romok felett az alkotás nagy művéhez. Szentábrahám Lombárd Mihály volt a fő építőmester, kinek

neve e korszakból magosan kiemelkedik, s kiről nem ok nélkül mondták kortársai, hogy ő az unitáriusok szeme, szíve és szája volt. Szentábrahádi legelsőbbben is egy új iskola beállítását vette czélba, tudván, hogy az erkölcsi világrendszerben a nevelő intézetek az archimedesi pontok, s már 1718-ban máj. 1-én b. magyar-utzában a Huszár-háznál kilencz tanulóval megnyitotta az unitáriusok harmadik főiskoláját. Ekkor még csak tanár, vagy a mint akkor nevezték, lector volt. Később pappá, egyházi főjegyzővé és püspökké lett s mindenik hivatali körben buzgóságának és tevékenységének maradandó emlékeit hagyta hátra. Általában Szentábrahámot úgy nézhetjük, mint az unitárius egyház ujjáteremtőjét. Alatta lőn kezdeményezve egy egyházi közpénztár felállítása. Alatta hozatott ama democraticus szellemű végzés, hogy a püspök és esperesek minden zsinaton tartozzanak hivatalukról lemondani, magokat közbírálat alá vetni, s csak miután arra közakarattal méltóknak ítéltetnek, azután vehessék ismét fel, a mely szokás 1787-ig állott fenn. Alatta szervezetetett az egyházi főtanács kettős elnökséggel és a környékekbe felügyelő gondnokok rendeltettek. Alatta hozattak az iskolákat és ekklesiákat illető több oly nevezetes intézkedések, a melyeknek nagy részben az indítványozója is ő volt, s a melyeken mint szilárd alapon nyugszik ma is az unitárius egyház alkotmánya.

Azonban a Szentábrahádi törekvései tán eredménytelenül maradtak volna, ha egypár évtized múlva nem jő azoknak gyámolítására egyfelől az a szabadabb szellem, mely II.-ik Józseffel a trónt is körülsugározta; másfelől

az a nagybecsű hagyomány, melylyel Zsuki László, Erdély legrégibb családjainak egyik áldott emlékü sarja, örvendeztette meg az unitárius egyházat. E férfiú ugyanis 1791-ben kelt ajándék-levelénél fogva minden addig szerzett tőkepénzeit s azoknak kamatait az unitárius vallásközönségnek, jelesen a kolozsvári főiskolának ajándékozván s ezekről 1792 történt halálával végrendeletében is megemlékezvén, az egyház anyagilag is oly támogatást nyert, melylyel legégetőbb szükségait kipótolhatta. Ebből épült fel 1806-ban a ma is álló főiskola Kolozsvártn. A tanárok fizetése megjavíttatott, a tanulók számára ösztöndíjak, a szegény papok és özvegy papnék számára kegypénzek alapíttattak s részben ma is folyamatban vannak.

A reményt nyert unitárius egyház most lépésről lépésre igyekezett visszafoglalni az elvesztett tért. Az elfoglalt templomok helyett újak épültek, melyek közt mint a vallásqsz buzgóság fényes bizonytsága, kitűnő helyen áll a Lázár István püspöksége alatt épült s 1796. dec. 14-én a közhasználatnak ünnepélyesen átadott kolozsvári templom a főiskola szomszédságában. Tordán az addigi iskola templommá alakíttatott s helyébe 1784 tájatt fából új iskola építtetett. Ennek ma már csak egy kis része van meg, mert a nagyobb rész helyén diszes kőépület áll. 1794-től 1804-ig Sz. Kereszturon is alapíttatott egy középtanoda. Ez kezdetben szintén fából épült s felállítása körül hasznos szolgálatokat tett abrudbányai Szabó Sámuel, ki egyszersmind azon intézet első igazgató tanára is lett. 1819-től 1832-ig Koronka József, ig. tanár és főleg almási Mihály János, udvar-

helyszéki alkirálybíró lelkes fáradozásainak sikerült azt is kőépülettel cserélni ki. Az újabb időben pedig ismét tetemesen megnagyobbította az igazi székely vallásos buzgóság. Mindezekhez hozzájárult Augustinovics Pálnak, a Lengyelhonból száműzött unitáriusok egyik utódának, nagybecsű hagyománya. E derék férfiú 1837-ben minden javai egyetemes örökösének az unitárius egyházat hagyta. E hagyomány ma az unitárius egyház közpénzvagyónának körülbelől $\frac{1}{3}$ -át teszi s azon bölcs intézkedésnél fogva, melylyel a végrendelet értelmében kezeletik, a jövedelem $\frac{1}{6}$ -a mindig tőkésítettván, időről időre jelentékenyen fog gyarapodni. A 40-es években a többek közt még Rédiger Károly, hitbuzgó atyánkfia, örökitette meg nevét az unitárius egyházban, az által, hogy alapítványt tett a kolozsvári főiskolánál egy jogtanári szék felállítására.

Sebeiből ennyire kigyógyulva találta az unitárius egyházat az 1848-ik évi mozgalmas idő, mely a mily felemelő volt a nemzeti életre, épp oly felemelő volt az unitárius egyházra nézve. 1848-ban a pozsonyi országgyűlésen hozott 20-ik t. cz. 1 §-ében „Az unitárius vallás törvényesen bevett vallásnak” nyilvánított.” Ez ünnepélyes tény méltó elismerése lőn az unitárius egyház 300 éves küzdelmeinek. De az örömezzést csakhamar elfojtotta a nemzet leveretése, mely az alig megifjult hont egy siralomházzá változtatta. A szomorú emlékü 50-es évek kormányja a nemzeti életet teljesen megsemmisíteni akarván, különösen a protestans egyházak és iskolák ellen indított hadjáratot, a melyekbe a reformáció óta mindig több világosságot bocsátottak, mint a meny-

nyit egy önkényre vágyó kormány megtűrhet. Uj veszélyek előtt állott tehát az unitárius egyház is. Kérésbe vonatott önkormányzási joga, sőt az nyilván meg is tagadtatott. Elhalván ugyanis 1852-ben ar. rákosi Székely Sándor, püspök, az egyház a püspöki széket többszöri kérésére sem tölthetné bé. Fenyegette lön iskoláinak bezáratásával, ha a kormány kívánalmainak nem tud mindenekben megfelelni. De az erős akarat, az áldozatkészségben nyilatkozó vallásosság, ismét megteremték a magok gyümölcseit. Előbb rovatál, majd önkéntes adakozások, végre az angolhoni unitárius testvérek segélye utján az egyház annyira megerősítette anyagi helyzetét, hogy ha a kormány tulzó követelésének meg nem is felelhetett, de a veszélyt elhárította. A megpróbáltatás e sulyos éveiben tanusított egyetemes buzgóságról és áldozatkészségről beszél az arany-könyv; mi csak a böles vezérek s őrt álló bölcsek: Káli Nagy Elek, főgondnok, Fejér Márton, ügyvéd, és Mikó Lőrincz, tanár, neveiket jegyezzük fel itt. Jó vezérek nélkül a legjobb hadsereg is csatát vesz. A győzelem vezéri dicsősége ez időből az említett három férfit illeti.

Tíz évi kísérlet végre meggyőzővén az uralkodó fejedelmet arról, hogy a kényuralommal Magyarországon boldogulni nem lehet, hogy az a trónra és hazára egyaránt veszélyt hoz, 1861-ben az alkotmányt helyreállította. S bár ezen alkotmányhoz a nemzet kezdetben nem sok reményt köthetett, mindazáltal kiindulási pontul szolgált egy újabb korszaknak, mely 1867-ben derült fel, midőn a nemzet és fejedelme egymással teljesen kibé-

külve, amaz fejedelme fejére tette Szt. István koronáját, ez a nemzet kezébe adta sorsának intézését.

Az alkotmány helyreállításának első vivmánya az unitárius egyházra nézve püspökválasztási jogának megnyerése lön; melyre mindjárt 1861-ben megadatván az évek óta megtagadott engedély, a püspöki szék ugyanazon év jul. 2-án a tordai zsinaton köztiszteletben élő derék tudósunk, Kriza János személyében a szokott módon betöltetett. 1868-ban, a mely esztendőben az unitárius egyház fennállásának háromszázados évfordulóját ülte meg, a hongyülés czélba vevén a protestáns egyházak állami segélyezését is, egyházunk részére évi 5000 frt államsegélyt szavazott meg, melyet azóta évenként utalványoz a vallás- és közoktatásügyi minisztérium. Ugyancsak 1868-ban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezésével egyfelől a közvélemény, másfelől a dolog természete azt kívánták, hogy azon minisztériumban az unitárius egyház részéről is legyen egy megbízható egyén, a ki e vallásfelekezetet illető kérdésekben felvilágosításokat adhasson, ennélfogva Buzogány Áron, tanár, titkárrá neveztetett ki. S midőn mindezeket örömmel jegyezzük fel, mint az alkotmány helyreállításának és az unitárius vallás Magyarhonban lett törvényes elismertetésének vivmányait, nem hagyhatjuk megemlítés nélkül azt az egyháztörténelmi fontossággal bíró tényt, hogy 1869-ben jun. 13-án tartott Budapesten a legelső nyilvános unitárius isteni tisztelet. E czélra a református atyafiak igaz testvéri készséggel adták át a főiskolai épületben levő tanácstermüket. Nem kétkedünk benne, hogy ez nem

volt az utolsó unitárius isteni tisztelet hazánk fővárosában.

Ezek után helyén lesz néhány szóval megemlékezni az unitárius egyházi irodalomról is.

Az unitárius egyházi irodalom fénykora összeesik a vallás megalapításával s e tekintetben is Dávid Ferenczet illeti a koszorú, ki a mily hatalmas volt beszédben és vitatkozásban: épp oly erélyes és erős volt az írásban is. Nevezetesebb művei mindjárt a mozgalom megindulásával:

1.) Rövid magyarázat, miképpen az igaz Istenről való tudomány meghomályosított.

2.) Rövid utmutatás az Istennek ígéjének igaz értelmére, a mostani Szent Háromságról támadott vetélkedésnek megfejtésére és ítéletére hasznos és szükséges.

3.) Melius Péter iratainak czáfolata.

Mind három munka 1567-ben jelent meg Gyulafehérvártn. Ugyan ebben az évben az unitárius vallás egész alapját magában foglaló terjedelmesebb mű is jelent meg, melyet úgy látszik többen dolgoztak, de a vezérszellem ennél is Dávid Ferencz volt. Czime: „De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo.“

4.) A gyulafehérvári 10 napi vetélkedés.

5.) A szentírásnak fundamentumából vett magyarázat a Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről. Megjelent Gyulafehérvártn 1568-ban.

6.) 1569-ben Blandratával együtt czáfolatot irt Major Györgynek a Háromságról irt művére. Ugyan-

csak ebben az évben kiadta korszakot alkotó prédikációit. Ő szerkesztette az első unitárius énekes könyvet is magyar nyelven.

E korszakból figyelmet érdemelnek még Basilius István, kolozsvári prédikátornak ily című munkái:

1.) Az apostoli credonak rövid magyarázatja a szent írás folyása szerint. Fejérvártt 1568.

2.) Egy néhány kérdések a keresztény igaz Hűtről és azzal ellenkező tudományokról az Istennek egyházában. Fejérvártt 1568.

Továbbá Csázmai István, Sommer János, Paleolog Jakab, Franken Keresztély s az egész bibliának első magyar fordítója, Heltai Gáspár, mindnyájan becses művekkel gyarapították az unitárius egyházi irodalmat. Kéziratban is nem egy becses mű maradt fenn e korból. Ilyenek Kárádi Pál biblia-magyarázati dolgozatai és a Bogáti Miklós által dolgozott Zsoltárok. Ezeket követé a nagyhirű Enyedi György, kinek jeles dolgozatáról: „*Explicationes locorum veteris et novi Testamenti, e quibus Trinitatis dogma stabiliri solet*“ fennebb már emlékezünk. Ezt a munkát 1620-ban Toroczka Máté püspök magyar nyelvre is lefordította.

Ez idő óta az unitárius vallás megszoríttatása és üldöztetése miatt az egyházi irodalom is hanyatlásnak indult vagy csak kéziratokra szorítkozott. Ezek között nevezetesebb Gelei Árkosi Benedeknek imádságos könyve, a mely hittudományi értekezéseket is foglal magában. Járai János és Konecz Boldizsár könyörgéses könyvei. Továbbá Rádeczki Bálint egyházi fenyíték című munkája. Figyelemre méltó még a 17-dik évszázból a Seges-

vári Bálint naplója, mely a hazaiak mellett nem egy becses egyháztörténelmi adatot is foglal magában. Ez az újabb időben nyomtatásban is megjelent a gr. Mikó Imre által kiadott „Erdélyi történelmi tárban“, ismertetve Jakab Elek által.

A 18-dik évszáz elejéről nevezetes: „Apologia fratrum unitariorum“ czimű könyvecske, melyet Széplaki Petrichevich Horváth Ferencz irt. E mű, mint czime is mutatja, az unitáriusok védiratát foglalja magában, szemben azon vádakkal, melyekkel e vallás követőit a más vallásuak illették, mintha a szentírástól eltérő tudományt hirdetnének. Megjelent Kolozsvártt 1701-ben. Érdekesnek tartunk itt megemlíteni 1708-ból egy katekézist, melyet Szentiványi Bartók János dolgozott. E férfit ugyanis, Tordán volt iskola-igazgató, majd pap, de innen az Erdélyt dúló háborúk miatt 1707-ben Magyarországra ment ki, a hol Károlyi Sándor főhadvezérnél Mándokon élt több évig. Itt a Károlyi hitvese, Barkóczy Krisztina, megtudván a Szentiványi B. János vallását, az unitarizmus gyakori beszélgetés tárgya lön. E körülmény hozta létre az említett kátét is.

Egyébaránt a 18-dik században már jelentékeny lendületet vett az egyházi irodalom, különösen Szentábrahám L. Mihály által. E derék püspökünk, kinek az egyház körüli érdemeit történetünk folyamán méltányolni igyekeztünk, irodalmilag is egyike volt egyházunk legmunkásabb tagjainak. Nevezetesen irt egy hittani munkát, melynek czime „Summa universæ Theologiæ Christianæ secundum Unitarios.“ E mű később II. József alatt 1787-ben nyomtatásban is megjelent s mai napig a leg-

főbb symbolikus könyvül tekintendő. Irt egy imakönyvet, mely hasonlóképpen ma is közkézen forog főleg székely családainknál. Kiadta az énekes könyvet, megtisztítva az átkozódó zsoltároktól, melyek a keresztény vallás szellemével ellentétben állanak. Dolgozott egy egyháztörténelmi munkát, mely kézírásban több példányban megtalálható régibb családainknál.

Ugyancsak az egyháztörténelem körül hasznos szolgálatokat tett ez idő tájt Kénosi Tózsér János és Fosztó Uzoni István, kiknek kéziratban maradt becses műveikből dolgozta aztán 1839-ben ar. rákosi Székely Sándor, később unitárius püspök: „Az unitárius vallás történetei Erdélyben“ czimű nyomtatásban is megjelent művét.

Figyelemre méltó még a 18-ik évszázból Derzsi István „Diacrisis“ czimű kéziratban maradt s Geiza József által deákból magyarra fordított műve.

Az iskolai tankönyveket rendszeren legujabb időkig kivétel nélkül tanáraink irták s ezekből nagyszámu kézirati példányok vannak a könyvtárban.

A gyakorlati lelkészet körébe tartozó dolgozatokra nézve is megvoltak az unitárius egyháznak is a maga munkásai. Mint nevezetesebb egyházi szónokok különösen a mult század végéről és a jelen század elejéről ismeretesebbek: Kereszturi Sámuel, Geiza József, Ferenczi János, Pákei József, Körmöczy János, Molnos Dávid, Füzi János, Kozma Gergely, Sylveszter György, id. Szabó Sámuel és Szász Mózes, kiknek több egyházi és temetési beszédei közkézen forognak. Ezeken kívül egyes alkalomszerű beszédekkel többen jelentek meg a sajtó te-

rén is. Közelebb a mi időnkhez Koronka Antal adott ki két imakönyvet, egyet templomi használatra, egyet nők számára; Péterfi Sándor Egyházi és temetési beszédeket 4 kötetben; Kiss Mihály Szentírás gyöngyeit, legujabban Albert János egy kötetben templomi imákat.

Nyomtatásban is megjelent iskolai kézikönyveket irtak: Ar. rákosi Székely Sándor, Székely Mózes, Darkó Mihály, Brassai Sámuel, Kriza János, Kovácsi Antal, Buzogány Áron, Benczédi Gergely, Simén Domokos.

Kátéink között legujabb a Ferencz József által dolgozott unitárius káté. Második kiadása megjelent Kolozsvártt 1869-ben. Énekes könyveink közül a temetési 1856-ban, a templomi 1865-ben adatott ki utoljára, mindkettő Kriza János vezetése alatt.

Mint kiváló becsesel bíró irodalmi műveket nem hagyhatjuk említés nélkül még a Nagy Lajos és Simén Domokos által 1868-ban kiadott Nagy-Váradi disputatiót; ez utóbbinak Szentháromság-történet czimű, önálló füzetben is megjelent munkáját s Mikó Lőrincznek közelebb sajtó alá adandó Egyházi jogtanát.

Keresztény Magvető czimű, ez idő szerint két havonként megjelenő egyházi folyóiratunk, melyből már IX kötet, és az amerikai nagy író, Channing válogatott művei, melyekből magyar fordításban már V. kötet áll a magyar olvasó közönség előtt, úgy hisszük, nem csekély zálogai annak az irodalmi munkásságnak, mely az aránylag csekély számú unitárius egyházat ez idő szerint eleveníti.

Az egyházi és iskolai téren kívül ismeretesebb nevű íróink: bölöni Farkas Sándor, a nagy emlékü

észak-amerikai utazó, Székely Sándor, az epikus költő, a szintén nem rég elhunyt k. ajtai Kovács István, továbbá Brassai Sámuel, Kriza János, Berde Áron, Jakab Elek, kik mindnyájan az akadémia tagjai, Kővári László, történetíró, Orbán Balázs, népismeíró, n. Gyergyai Ferencz, magyar nyelvész, n. Gálffi Sándor, székely népballada gyűjtő és népdal-író, Északi Károly, Szokoly Victor, Halmágyi Sándor, Bedő Albert, Nagy János.

Végül álljon itt egy pár statisztikai adat.

Az unitáriusok létszáma az 1869-ki népszámlálás szerint Erdélyben 53,539, Magyarországon 788, együtt 54,327. Van 106 ekklézsiájok, melyek mellett kisebb nagyobb népiskolát tartanak magok az egyház-községek. Ujabb időben több ekklézsia községi iskolává alakította át népiskoláját. Középtanoda van kettő. Egyik Tordán, a másik Sz.-Kereszturott. A tanulók száma mindkettőben 150 és 200 között váltakozik. Kolozsvártl van egy papnöveldével összekötött főiskola. Tanulók száma 250 és 300 között váltakozik. A főtanodát és középtanodákat az egyház egyeteme tartja fenn, részint a régebbi alapokból, melyek között legtekintélyesebb a fennebb említett Augustinovics-féle és Konecz-alap. Ez utóbbi szegény tanulók segélyezésére fordittatik. Részint ujabb adakozásokból gyűjtött alapból, melyre az 50-es években, mondhatni, minden jóra való unitárius befolyt; a szegényebb sorsu filléreivel, a tehetősebb forintjaival. Mint első rendű jöltevők tiszteletre méltó nevet szereztek magoknak az unitárius egyházban napjainkban: Demeter János, ki a sz.-kereszturi iskola javára több ezer frt.

értékű birtokot hagyományozott. Ágoston István hasonlóképpen a sz.-kereszturi iskola részére adományozott. Továbbá Kelemen Bénéjám, ki számos adományai mellett a kolozsvári tanuló ifjúság számára egy kórodai helyiséget vásárolt meg a főiskola közelében s abba 4 beteg ágyat rendezett be, részint a maga, részint a leányai költségén. Ismét néhai szindi Jobbágy András, ki a tordai iskola számára hagyományozta szindi birtokát. S bárha jóltevőink nevét feljegyezni akarván, az unitárius egyháznak csaknem teljes létszámát kellene adnunk, nem hagyhatjuk még említés nélkül özv. Gyergyai Ferenczné, özv. Fejér Mártonné, özv. Árkosi Lajosné neveit, a kiknek különbnemű kegyes adományaival az aranykönyv minden rovata alatt találkozunk.

Továbbá tekintélyes öszveggel örökitette meg a Paget család a korán elhunyt Paget Olivér emlékét. Ez alap az angol nyelv tanulásának előmozdítására van téve kolozsvári főiskolánknál. Id. Fekete Pál és Nagy Mózes szintén szép nevet hagytak hátra magok után ugy a főiskolánál, mint a kolozsvári ekkleziájánál. Berde Mózes is tett le a kolozsvári iskolában tanuló laborfalvi szegény tanulók számára czipó alapra 1000 frtot urb. papirosban. Legujabban Lőrinczi Mihály és neje Gyergyai Rózália hagyták kolozsvári összes 10—12 ezer frtot érő birtokukat a vallásközönségnek és a kolozsvári unitárius ekkleziájának. Valamint özv. Mártonfi Gergelyné Konecz Juliánna egy alapítványozási okiratnál fogva halála utánra 9000 frtot hagyományozott részint a kolozsvári, részint a sz.-kereszturi iskolák szegény tanulói részére segélypénzül.

A közép- és főiskolák mellett nagyobb könyvtárak

is vannak s különösen a kolozsvári 25—28000 darab könyvével ez ország rész elsőbb rangú könyvtárai közé tartozik. Ez is egyesek adományából gyűlt össze, hol ismét az Augusztinovics, Gedő József, Brassai Sámuel, bölöni Farkas Sándor, káli Nagy Elek, Pákei Lajos, legújabbán n.-ajtai Kovács István, Gyergyai Ferencz s több buzgó hitrokonink neveivel találkozunk. A magyar akadémia is évenként megküldi kiadványait. Augusztinovics és Farkas Sándor a könyvtár további gyarapítására pénz alapot is hagytak.

Mint egy dióhéjban, ezekben kívántam az unitárius egyház történetét összefoglalni és előadni. Mielőtt azonban ezt félbeszakasztanám, szükségesnek látom egy pár vonásban megemlékezni a külföldi, jelesen pedig az angolhoni és amerikai unitarizmus történetéről is, annyival inkább, mert különösen az újabb időben ezek és a magyar unitárius egyház között oly szívélyes és benső viszony fejlődött ki, a mely már eddig is áldott gyümölcsöket termett egyházunkra nézve.

Hogy az unitarizmus mint eszme, az újabb időben Európa minden államaiban nagy hódítást tett, arról a protestans egyházi irodalom naponként bizonyosságot szolgáltat. Nevezetesen Franciaországban az ifj. Coquerel már számos jeleit adta annak, hogy ő és pártja az unitarizmus hívei. Londonban az unitáriusok templomában prédikált. A bécsi világkiállításról 1873-ban eljött Kolozsvárra is, mint maga állítja csak azért, hogy megismerkedjék a legrégebb unitáriusok utódaival. Ugyancsak Párisban egy nagy terjedelmű egyháztörténel-

mi mű jelent meg közelebbről, melynek névtelen szerzője magát unitáriusnak mondja. Olaszthonban is egy Bracciforti nevű tanár Milánóban unitárius szellemű folyóiratot s iskolát tart s az angol unitáriusokkal szoros érintkezésben van. De hitközségeket e néven eddig még csak Angliában, Amerikában találunk jelentékenyebb számmal, egy néhányat Ázsiában és Australiában.

Angliában a múlt század végén nyert egyházi jelentőséget az unitárius vallás. 1774-ben apr. 18-án nyitott meg a legelső unitárius imaház Londonban, s bár 1813-ig e vallás ott is folytonosan üldözve volt, mégis oly terjedelmet vett, hogy jelenleg mintegy 400 ekklezsiájok van az angol unitáriusoknak, kiknek száma a 300 ezeret meghaladja. Tagjai az angol nép értelme-
sebb osztályához tartoznak.

Az angol unitáriusok a magyarországiakkal 1821 óta állanak érintkezésben. Ekkor küldöttek ők egy levelet Kolozsvárra, melyben röviden előadták történetüket s akkori állásokat, mire az idevalók hasonlóval feleltek. 1830-ban Székely Mózes, 1847-ben Jakab József tanárságra készülő ifjak személyesen megfordulván Londonban, hol az angol unitáriusok központi hivatala, egy theologiai intézet és 18 unitárius templom van, a hitrokonsági viszony még inkább felébredt. E viszony azonban 1858-ban lett teljessé, midőn az angol unitárius atyafiak 13,000 frttal jöttek egyházunk akkori nyomorúságos helyzetében segélyünkre, mely főleg Angliából ide telepedett Paget János hitrokonunknak köszönhető. Ez idő óta angolhoni hitrokonaink közül többen megfordultak személyesen is körünkben. Mindjárt 1858-ban

Tagart Edward, londoni, 1859-ben Steinthal, manchesteri papok, 1868-ban pedig Tayler János Jakab, hittanár, mint képviselő vett részt háromszázados ünnepélyünkön. Viszont innen is már többen megfordultak Londonban tanáraink közül, kiknek egy része ottan nyerte magasabb kiképeztetését is, az általok e célra tett évi 1000 frt alapítvány segélyével.

Az angol unitáriusok vagyoni állása, irodalma hasonlíthatatlanul felette áll a miénknek, de ez a viszony az ország és nemzet közt is megvan. Évenként 8—10 új egyházközség alakul, a könyvek, röpiratok száma pedig, melyek az unitarizmus terjesztésére vannak szánva, évenként 2—300-ra megy. Missionáriusokat is nevelnek, a kiket aztán részint belmissióra használnak, részint Indiába és Ausztráliába küldenek.

Amerikában, nevezetesen az Egyesült Államokban szintén a múlt század végén fejlett ki az unitarizmus. Oda szintén egy angol menekült vitte be e vallást, névszerint Pristley, korának egyik legnagyobb tudósa, kit 1794-ben, unitárius hiteért üldöztek el Angliából.

Az unitarizmus Amerikában, mint szabad államban, semmi akadályra nem talált s így könnyen és gyorsan terjedhetett. A folyton szaporodó egyházközségek száma itt is 400 körül jár több mint 300 ezer lélekkel. E kimutatásban azonban csak azok vannak felvéve, a kik tisztán unitárius nevet viselnek. Ha ezekhez hozzávesszük az universalistákat, christianusokat, s a quäckerek, independentek, az ugynevezett szabad-egyháziak egy részét, a kik unitárius hitelveket vallanak, számuk négy-öt any-

nyira megy. Főhelyök Boston, a hol 28 templomuk van. Papnöveldéik vannak a Harvard-egyetem mellett Cambridgen, Meadville-s Antiochban. Vagyoni állásuk s irodalmuk még gazdagabb mint az angolhoni unitáriusoké. Missióra szintén többen áldoznak amazoknál. Hitszónokaik közül Channing és Parker világhírűekké lettek. Ezeknek művei halhatlanok s egyebek mellett a rabszolgaság eltörlése kérdése körül is mindketten oly érdemeket szereztek magoknak, hogy méltán számot tarthatnak az emberiség hálájára. Hittudósaik közt az újabb időben Clarke neve lett nagy hírűvé, kinek jeles hittani dolgozatai a jelenkor műveltsége magaslatán állanak.

Az amerikai unitáriusokkal a magyar unitáriusok szintén érintkezésben vannak. A nagynevű Bölöni Farkas Sándor volt az első, ki 1831-ben Észak-Amerikát beutazván, megismertette az amerikai unitáriusokkal a magyar unitáriusokat; s aztán egy pár levelet is váltottak egymással. 1868 óta azonban e viszony is elevenebbé lőn. A háromszázados jubileumra ők is küldöttek üdvözlő iratot; de ugyanez évben fordult meg Kolozsvárt egy Dall nevű lelkész, az amerikai unitárius egyesületnek Indiában levő missionariussa, ki személyes meggyőződést szerezvén magának az itteni unitáriusok állapotáról és történetéről, irántok melegebb érdeket keltett fel az amerikaiakban s kieszközölte, hogy a Channing műveinek magyar fordítására segédkezet nyujtsanak, a mit meg is tettek.

Még közelebbről, jelesen az 1873-ik évi bécsi világkiállítás alkalmával szerencsénk volt a többek között angolhoni születésű Fretwell J. hitrokonunkhoz, a ki még többet tett az amerikai és magyarhoni unitári-

usok közötti viszony szilárdítására. Az ő eszközletére tartatott 1873 június havában Budapesten egy nevezetes értekezet, melyen bostoni pap E. Hale atyánkfia is jelen volt. Az ő ajánlatára jött bé Erdélybe ugyancsak amerikai hitrokonink egyik derék ifju tagja, Morison, ki a székelyföld nagy részét beutazta s személyes meggyőződést szerzett magának ekklézsiáink állapotáról. Ugy a budapesti értekezetnek, mint a Morison látogatásának eredménye már is látható. Hale és Morison atyánkfiái már is tetemes segélyt gyűjtöttek kolozsvári főiskolánk mellett a tanári székek szaporíthatására. Céljok az, hogy két tanári széket állítsanak fel nevezett iskolánknál, egyet a Channing, egyet a Priestley nevére, S hogy a cél valósul, arról kezesség nekünk az amerikaiak áldozatkészsége s Frettwell ur apostoli buzgalma, ki lankadatlan erélylyel munkál ez irányban most is Amerikában.

Ázsiának kelet-indiai részében, nevezetesen Madrasban és Calkuttában is népes unitárius egyházak vannak, melyeket az amerikai unitárius egyesület alapított és tart fen. Ez utóbbi helyen éppen a nálunk megfordult Dall fáradozik a keresztény mivelődés terjesztésében. Iskolájában 400-nál több bennszülött van évenként.

Ausztráliában, ez uj világ részben is alakult, szintén angol missionáriusok közremunkálásával a közelebbi években néhány unitárius egyházközség, melyek közt

legvirágzóbbak az Adelaideban, Melbournében és Sydneyben levők.

Az unitáriusok összes létszáma ezek szerint a másfél milliót meghaladja. Csekély öszveg a keresztény vallást követő 320 millióból. De mi azzal tartunk, hogy az unitarizmus nem volt, de lesz, s talán nem messze az idő, midőn a keresztények minden felekezeti különbségeik mellett azt vallják az unitárius egyházzal: „Nekünk egy Istenünk van, amaz Atya, kitől mindenek vannak, s mi is abban vagyunk.“

II.

HITTANI RÉSZ.

Az unitárius vallás a keresztény vallás más formáitól főleg abban különbözik, hogy a szentháromságot, a mint ez a 3-dik és 4-dik évszáz symbolumaiban kifejezést nyert s később Luther és Kálvin által is sértetlenül fenntartatott, tagadja s az Istennek nemcsak lényi, hanem személyi egységet is tulajdonít. Ennél fogva sem a Krisztust, sem a szentlelket nem tartja egyenlőknek az Istennel, még kevésbbé tartja ezt a hármat egynek. Innen van az unitárius név is, ezen latin szótól unus = egy s mintegy ellentétét képezi a trinitas = háromság szótól származó trinitarius elnevezésnek. E mellett az unitáriusok tagadják a többi keresztény felekezetek által tanított eredendő bűnt, bűneinkért a Krisztus halála általi elégtételt, a sacramentumoknak, mint Isten különös kegyelmi eszközeinek, titkos hatását. S habár a szentírást az unitáriusok is nagy becsben tartják s azt a ker. vallás történeti okmányának tekintik, abból csak azt fogadják el, a mi a Jézus életének s beszédeinek szellemével s egyszersmind a józan észszel és lelkiismerettel is megegyezik.

Ily elvekre levén alapítva az unitáriusok hitrendszere, az ellen különösen két vád emeltetett már kezdetben s részben hangzik ma is. Egyik az, hogy az unitárius vallás a józan értelmet még a szentíráásra

nézve is vizsgáló bíróul állítván fel, ez által kételyt támaszt a kijelentés igazsága iránt. A másik az, hogy az egész unitárizmus nem egyéb, mint merő tagadás, negatio, tehát nem tarthat igényt a positiv vallások előnyére.

A mi az első vádat illeti, t. i. hogy az unitáriusok a józan értelemre támaszkodnak még a szent írás vizsgálásánál is: mi semmiesetre se tartjuk az unitárius vallásra nézve kisebbségnek, sőt abban a meggyőződésben vagyunk, hogy a kijelentés igazságát csak a józan ész világánál ismerhetni meg. Mi tudjuk, hogy a hol a hit kezdődik, ott a tudás határa végződik; de azért nem tartjuk helytelennek a hit tárgyait is alája vetni a józan ész kriteriumainak, különben minő alapon dönthetnők el azt, hogy mit higyjünk és mit ne higyjünk? Ha a józan értelem jogát kétségbe vonjuk, úgy a vallásban minden babona jogosult s az ördögüzésben, a tisztító tűzben, a szentekben való hit épp úgy helyet foglalhat valamely hitrendszerben, mint az Istenben való hit. Egy szóval, mi nagy fontosságot tulajdonítunk a józan értelemnek éppen azért: mert e nélkül számtalan tévelygésnek lennénk kitéve lépten nyomon. De erre utal minket maga a szentírás is, midőn azt mondja: „Mindeneket megpróbáljatok, a mi jó, azt megtartsátok.”

A másik vádra nézve, mintha az unitárius vallás csak merő tagadás volna s ezért nem tarthat igényt a positiv vallások előnyére, álljanak itt a lehető rövidbe összefoglalva az unitárius vallás főbb hitelvei.

1.) Minden vallás az Isten létének hívésén alapszik. Az unitáriusok is hiszik, hogy van Isten, a ki

örök s egyetlen egy lényében úgy mint személyében. Ő a legtökéletesebb lélek, főoka, szerzője és ura a mindenségnek, melyet ő teremtet, ő tart fenn és ő igazgat a legbölcsebb czélok szerint. Ez Isten nem egy a világon kívül, hanem abban élő lény. Mint az apostol mondja: „benne élünk, mozgunk és vagyunk mindnyájan. Az ő szelleme hat át és elevenít meg mindeneket. Az emberiségnek szerető gondviselő Atyja, kinek mindnyájan egyenlő gyermekei s így egymásnak testvérei vagyunk. Ez az egy Isten egyedül lehet az emberi lélek imádásának tárgya, egyedül benne helyeztethetjük a mi bizodalunkat, mint az igazság, szeretet, jóság és szentség kutfejében, kit éppen ezen tulajdona, emberileg szólva, az ő erkölcsi jelleme tesz imádandóvá.

2.) Az Isten a maga céljait, különösen az emberiség tökéletesítését e végre kiválasztott eszközök által hajtja végre. Az unitáriusok szerint egy ily kiváló eszköze volt Istennek a maga megismertetésében és akaratjának kijelentésében a názárethi ember ur Jézus. Minden próféták között a legnagyobb, ama Krisztus vagy Messiás, Istennek szent fia, szellemi templomunk legfőbb szegeltköve, ki jelleme tisztaságánál, tanításainak égies, egyetemes voltánál, nemes példájánál, dicső halálánál s diadalmas feltámadásánál fogva felette áll minden előtte és utána élt embernek. Ő az emberiség mintaképe, úgy szólván, tökéletes ember, azon isteni erőnél, a szent léleknel fogva, mely neki az írásek szerint mérték felett adatott. Ez az ur Jézus az idvesség dolgában az emberiségnek legnagyobb jóltevője. Tanításai, példája, éle-

te, halála és feltámadása, szövétnekül, utmutatóul és bátorításul szolgálnak mindnyájunknak. Őt követve lehetünk jók, igazak, közhasznúak, áldozatkészek, szóval, Isten és emberek előtt kedvesek. S éppen ezekben áll a legnagyobb tisztelet, melylyel iránta viseltetni tartozunk.

3.) A szentírásban gyakorta tétetik említés a szent lélekről. Az unitáriusok is hiszik a szent lelket, mint azon isteni erőt, mely a nagy és kegyes emberekben, különösen az ur Jézusban nyilatkozott s mi bennünk is nyilatkozik; mert a szent lélek vezérel minket is minden igazságra, ennek hathatósága által születünk mindnyájan ujja a kegyes és istenes életre. Azonban szükség, hogy az igazságot, ha meg akarjuk találni, mi is folytonosan keressük; mert a szent lélek nem kívülről ható erő, mely minket mint pusztá gépeket mozgasson, hanem mi bennünk működő szent szikra, mely saját igyekezetünktől és akaratunktól vet lobbót s fejlődik égi lánggá, melynek fényénél biztosan haladhatunk rendeltetésünk dicső czélja felé.

4.) A földön Istennek legnemesebb teremtménye az ember, egymagában egy kis világ, melynek élete mint a mindenségé, a legbámulatosabb törvényeken alapszik. Az unitáriusok szerint az ember teljes ártatlanságban, azonban a jóra és rosszra egyaránt alkalmas teremtsézzel születik. Van szabad akarata, minél fogva ő maga szerzi meg magának az erény koszoruját és a bűn sötét gyászruháját. Ha idvezülni akar, neki magának kell jó cselekedetekkel ékeskednie s ha bűnt követett el, neki magának kell elhordozni azért a büntetést. Mindkét esetben bizalommal tekintvén az Istenre, ki midőn egy-

felől a jóra a maga segédelmét adja, másfelől a bűnösnek is megbocsát, ha ez bűneit igazán megbánja s jó utra tér. És bizalommal tekintvén az ur Jézus Krisztusra, ki a jóra és a bűntől való megszabadulásra mindnyájunknak példát hagyott hátra, melynek megtartásában és követésében áll keresztény voltunk.

5.) Az ember társas lény s a mennyiben czélja közös embertársaiéval, örömet szövetkezik azokkal. Az unitáriusok egy ily lelki szövetségnek tartják a keresztény anyaszentegyházat, mely az ur Jézus által hirdetett Isten országának alapja. Ennek az anyaszentegyháznak, mely egy és közönséges, feje az ur Jézus, kinek egyenlő szolgálói mindazok, kik a keresztény gyülekezetekben az ő evangéliumát hirdetik, s a kik csak elhivatásukra nézve különböznek másoktól; mert szoros értelemben véve mindenki a maga papja tartozik lenni. A keresztény anyaszentegyháznak, mint erkölcsi és lelki czélokra alakult társulatnak, törvénykönyve az evangélium s általában a szentírás, mely a legnemesebb czélból, tehát isteni ihletésből, de csak emberektől irt mű s így az idvességet nem annak betüiben, hanem szellemében lehet feltalálni. Mint minden dologra, úgy a szentírásban foglalt tanításokra nézve is az emberek különböző felfogással birhatnak s azokat a nekik adott szabad vizsgálódási jognál fogva különbözőleg magyarázhatják, minélfogva különböző vallástársulatokat is formálhatnak és tényleg formálnak is; de ez magát a keresztény anyaszentegyházat nem osztja meg, ha minden ember egyformán tiszteletben tartja az evangélium legfőbb törvényét, a szeretetet, melyről maga az ur Jézus is azt

mondá: „Arról ismernek meg az emberek hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.“ A szeretet gyakorlása maga a keresztény vallás. Ennek egyetemessé tétele legbiztosabb záloga az Isten országa eljövételének.

6.) Ámbár a keresztény anyaszentegyház lelki egyesület; mindazáltal nem nélkülözhet teljesen minden külső formát, melyek e világon az élethez vannak kötve. Az unitáriusok is hiszik, hogy a keresztény anyaszentegyházban szükség van külső szertartásokra is, melyek a kegyességet ápolják, fokozzák s a vallásos érzületnek ezekben is kifejezést adnak. Azonban a szertartásoknak magokban véve semmi fontosságot nem tulajdonítanak, ha hiányzik belőlük az éltető lélek, a nemes törekvés, a valódi buzgóság, az a kegyes és istenes élet, mely mindig és mindenütt jó cselekedetekben nyilvánul. Ide czéloz az apostol is eme szavaival: „A hit jó cselekedetek nélkül meghalt“. Továbbá azzal tartunk, hogy a szertartások számát ok nélkül nem kell szaporítani; mert így könnyen azok veszik igénybe az ember minden figyelmét, melynek a szertartások mellett is mindig magosabb és szentebb dolgokra kell irányulva lenni. Különösen a keresztséget és urvaesorát az unitáriusok is tiszteletben tartják, s bár azoknak semmi titkos bűverőt nem tulajdonítanak, örömet gyakorolják, részint mint a keresztény anyaszentegyházba való külső beavattatás jelét, részint mint az ur Jézus halálára emlékeztető szent vendégséget.

7.) Végre az unitáriusok is hiszik a lélek halhatatlanságát, s a szellem örök életét, mit közönségesen fel-

támadásnak is neveznek; hiszik a jövő életet, melyben a jók jutalmat, a gonoszok büntetést nyernek, vagy a mint a szentiró mondja: „az ő cselekedeteiknek jutalma követi őket.” E hitnek azonban már itt e földön meg kell teremnie a maga gyümölcseit, az által, hogy ahoz alkalmaztassuk egész életünket, mely csak akkor felel meg a maga rendeltetésének, ha általa Isten dicsőítetik most és mindörökké.

Ezek az unitárius vallás hitrendszerének sarkalatosabb elvei, melyeknek nem egyes szavaiban, hanem szellemében kell keresni az egyesítő kapesot. Mert a szavakra nézve minden ember különbözőleg fejezheti ki magát, sőt ugyanazon szóhoz is a különböző emberek más meg más fogalmat köthetnek. Ezt mutatják azok a confessiók vagy hitvallásformák és káték, a melyek különböző időkben, különböző egyénektől irattak. Már Jézus megmondotta volt, hogy a betű megöl, lélek az, a mi megelevenít.

Lehet, hogy az unitárius vallás hitrendszere is az igazságnak csak gyenge sugara; de az unitárius egyház nem is tulajdonít magának csalhatatlanságot. Mi Pál apostollal tartva, így gondolkozunk: Nem hogy immár a czélt elértük volna, avagy hogy tökéletesek volnánk, hanem igyekszünk, hogy napról napra elébb jussunk a tökéletesedés végtelen pályáján. Erre hiv fel minket Jézus is, ezt mondván: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes.”

III.

EGYHÁZALKOTMÁNYI RÉSZ.

Az unitárius vallás az 1568. évi tordai és 1571 évi m. vásárhelyi országgyűléseken hozott törvények alapján Erdélyben, az 1848. évi pozsonyi országgyűlés által hozott 20-dik t. cz. értelmében pedig Magyarországon is törvényesen bevett vallás s mint ilyen a hazai törvények korlátai között önkormányzati joggal bíró egyházat alkot. Mihez képest:

a.) mint bevett vallásnak joga van, hogy követői

1.) ekkleziákat alapítsanak, templomokat építsenek s azokban nyilvános istenitiszteleteket tartsanak. És valamint az eddig alapítottak, úgy az ezután bár mikor is alapítandók és építendők birtokában senki által meg nem háboríthatnak.

2.) Temetkező helyeket is állíthatnak s halottjaitak akármely helységről elvihetik s ottan is nyilvános szertartással eltemettethetik.

3.) Papjaiknak szabad bémenni akármely városba, faluba, kórházba, börtönbe s akármely más vallásu országába és telkére betegek látogatására, vigasztalására, a halálra leendő elkészítésére és szertartásuk szerinti eltemetésére, valamint szintén esketések és keresztelések véghezvitelére, a nélkül hogy más vallásu papnak ebbe legkisebb befolyása lehessen.

4.) Más vallásra léphetnek és viszont más vallásukat átvehetnek az erre vonatkozó országos törvény megtartásával; vallásváltoztatásra azonban kényszeríteni senkit sem szabad.

5.) Vegyes házasságra léphetnek s ilyenkor a születendő gyermekek közül a fiúk az apa, a leányok az anya vallását követendik, minden ez ellen történendő bármilyen szerződések érvénytelenek lévén,

Jegyzés: Régebben hivatalok viselésére és jószág birtokolhatásra is csak a bévett vallások követői voltak jogosítva.

b.) Az önkormányzati jognál fogva az unitárius vallás hívei

1.) püspökeiket szabadon megválaszthatják, a megerősítés joga a fejedelmet illetvén.

2.) Egyházi és világi személyekből álló egyházi közönséges gyűléseket tarthatnak, ezeken közmegegyezéssel törvényeket alkothatnak s egyházi dolgaikat is azok szerint függetlenül kormányozhatják.

3.) A válóperek ügyeit saját kebelbeli egyházi törvényszékeiken intézhetik.

4. Püspökeik és espereseik az ekleziákat szabadon vizsgálhatják.

5.) Falusi iskolákat, gymnasiumokat és collegiumokat alapíthatnak s a nevelés és oktatás ügyét azokban keblileg intézhetik.

6.) Egyes alapítványokat tehetnek és fogadhatnak el s valamint magokat az iskolákat, úgy azoknak alapítványait elfoglalni vagy más vallások alapítványaival összeolvasztani nem szabad.

7.) A vallásos könyvek kinyomatására nézve sajtó szabadsággal birnak.

Miután azonban az önkormányzati jog rendesen közigazgatási és törvénykezési hatalomban nyilvánul, szükséges ezekről külön külön szólni.

A.) A közigazgatásról.

Az unitárius egyház közigazgatási hatalmát egyes ekklézsiákban a kebli, egyházkörnyékenként egyházköri s egyetemeslegesen ugynevezett központi hatóságok által gyakorolja.

a.) A kebli hatóságnál fogva minden önálló ekklézsia maga magát igazgatja a köri hatóság egyenes és a központi hatóság főfelügyelete alatt. Nevezetesen:

1.) Közgyűlése által, melynek minden kepefizető vagy a hol kepefizetés nincs, minden önálló, teljes kort ért férfi tagja: papot, iskolamestert vagy énekvezért, kebli gondnokokat, egyházfiakat és presbiteriumot választ az egyházi törvényeknek ide vonatkozó határozatai értelmében.

2.) Saját vagyonát önmaga kezeli, a miről azonban számadással tartozik a felette álló egyházköri hatóságnak. Birtokából azonban valamit eladni vagy elcsereálni csak a központi hatóság engedélyével lehet.

3.) Iskolát tart, melyben a gyermekek 6-tól 12 éves korukig az országos törvények által megszabott elemi oktatást nyernek. Ujabb időben azonban, hogy az országos törvények e nemű kívánalmainak jobban megfelelhessenek, több ekklézsia községi iskolává változtatta iskoláját, mely ennél fogva nem csak az ekklézsiai, hanem a községi vagyonból is segélyeztetik.

4. Gondoskodik arról, hogy a belső emberek is általában fizetéses hivatalnokai egyházhatóságilag megállított fizetéseiket pontosan megkapják. E tekintetben a külső tisztség segélyét is igénybe veheti.

5.) Az egyházköri közgyűléseken belső embere által képviselteti magát. Esperesek, köri jegyzők és gondnokok választására szavazatával befoly. Tervbe van véve az ekklezsiáknak választott személyek általi képviseltetése is a köri közgyűléseken.

b.) A z e g y h á z k ö r i h a t ó s á g n á l fogva mindenik egyházkörnyék a központi hatóság felügyelete alatt önmagát igazgatja. E végre az unitárius egyház ez idő szerint nyolcz egyházkörre van osztva, melyek közül mindenikben több kevesebb ekklezsia van. Ezeknek élén áll egy-egy esperes, egy-egy jegyző, egy-egy közügy-igazgató és egy vagy több környéki gondnok, kiket az egyházkör választ meg a maga közgyűlésein és a központi hatóság erősít meg. Az egyházköri közgyűlés tagjai az azon körben levő ekklezsiák belső emberei és ugyan csak az azon körben levő egyházi tanácsosok. Tárgyai mindazok, a mik az egyházkörnyék vallásos és oktatásügyét illetik. Nevezetesen:

1.) Egyházi felsőbb rendeletek kihirdetése, teljesítése és teljesítettése.

2.) Az egyházköri hivatalokra való választás.

3.) Az ekklezsiák és azok belső emberei, valamint magános ekklezsiai tagok közt fennforgó egyházi egyenetlenségek ellátása, kérelmeiknek a menyinyiben lehet elintézése vagy a felsőbb hatóság eleibe leendő terjesztése.

4.) Az iskolai közvizsgálatokról való tudósítások megvizsgálása és felterjesztése.

5.) A belső emberek magokviselésének megvizsgálása s szükség esetében azok ellen indítandó fenytő keresetek: a mesterek és köri jegyző felesketése.

6. Vallásunkat és nevelőintézeteinket akár közönsegesen, akár környékenként illető bárminő dolgokban indítvány és javaslattétel. Ezek külön is, általában pedig a köri közgyűlésekről vezetett jegyzőkönyvek egész terjedelmökben a központi hatóság eleibe levén terjesztendők

Egyházköri közgyűlést rendszeren évenként legalább egyszer, rendkívülig a szükség esetében többször is lehet és kell tartani. A közgyűlések az illető környék eklézsiáiban tartatnak renddel és isteni tisztelettel kezdődnek.

Megemlitendőnek tartjuk az egyházköri közigazgatást illetőleg azt, hogy az esperesek évenként tartoznak a környékekben levő eklézsiákat megvizsgálni, számadásaikat felülvizsgálni, az eklézsiái épületek jó karban tartására vigyázni, azoknak tűzelleni biztosítását eszközöltetni s általában felügyelni, hogy azok anyagi és szellemi ügyei évről évre gyarapodást vegyenek. Ezen esperesi vizsgálatról szerkesztett jegyzőkönyvek szintén felterjesztendők a központi hatósághoz.

c.) A központi legfőbb hatóság az egyházi, illetőleg zsinati főtanács. Ezek között inkább a szer-tartásokban, mint a jogokban van különbség. Zsinati gyűléseken mindig urvacsora-osztás történik és alkalmi beszédek tartatnak; a főtanácsai gyűlések alkalmával ur-

vacsora-osztás nincs s a templomi szertartás csak egy rendes vasárnapi isteni tisztelet tartásra szorítkozik. A jogokban csak az a különbség van, hogy a püspök, egyházi főjegyző, főgondnokok, tehát sarkalatos hivatalok választása és a papok felszentelése rendesen zsinati főtanácsokon történik, egyebekben az egyházi főtanács is ugyanazon jogokat gyakorolja. Nevezetesen :

1.) Ekkleziák, felsőbb és alsóbb iskolák alapítása s az egyházi és iskolai ügyekben egyházi törvényalkotás.

2.) Az egyházi képviselő tanács törvénykezési, közigazgatási, pénztári és tanügyi jegyzőkönyveinek megvizsgálása.

3.) A püspöki és esperesi vizsgálószékek, nem különben az egyházköri gyűlés jegyzőkönyveinek, főbb és alsóbb iskolákban tartott közvizsgálatokról való tudósításoknak megvizsgálása.

4.) Az ordinátiót vagy is belső emberek tételét és rendelését illető kérdések, mikor folyamodás útján idehatnak. Ezen jog gyakorlása különben a püspökség kezében levén, a főtanács csak a felügyeleti és szükség esetében a végleges elhatározás jogát tartja fenn magának e tekintetben.

5.) A papok felszentelése (zsinati főtanácsokon).

6.) Valamely leányekkleziának az anyától elválasztása és külön ekkleziává alakítása, vagy megfordítva.

7.) Közönségünk s ekkleziáink vagyona elcsesérése vagy eladása felől határozni.

8.) A belső emberek képét meghatározni.

9. Vallásközönségünk s iskoláink pénztárnoki számadásait megvizsgálni s a felmentő leveleket kiadni.

10.) Közönségünk s iskoláink fenntarthatása eszközzeiről gondoskodni s alapítványaira felügyelni.

11.) A Zsuki- alapítványra az egyházkörök által ajánlottakat felvenni.

12.) Egyházi rangot és czímet adni.

13.) Symbolikus könyveket megvizsgálni, kinyomatni.

14.) A főgondnoki, püspöki, egyházi főjegyzői, közszónoki, közigazgatási-, pénztári és nevelésügyi jegyzőségi, pénztárnoki, tanári, isk. felügyelő gondnoki és isk. igazgatói hivatalokat választás útján bétölteni és az illetőknek fizetésöket meghatározni.

15.) Az esperesi, köri jegyzői, és köri felügyelői hivatalokra az egyházköri gyűlés választása nyomán a kinevezést megtenni.

16.) A belső embereknek, ekkleziáknak és magánosoknak is egymás közt és egymás ellen, vallási, egyházi és nevelési dolgokban fennforgó ügyei, mikor folyamodás útján eleibe hatnak.

17.) A hivatalnokoknak utasítást, esküformát készíteni.

18.) Indítványok tétele s azok feletti határozás.

Az egyházi főtanács tagjai azok, a kiket maga az egyházi főtanács választ mind az egyházi, mind a világi férfiak közül. Czimök: egyházi tanácsos. Hivatalánál fogva senki sem lehet az egyh. főtanács tagja, ha egyszer sem nem egyh. tanácsos. Ujabb időben az egy-

házi tanácsosokat az elnökség ajánlja s ha nem mond valaki ellen az ajánlottakat illetőleg, azok meg választottaknak tekintetnek, és midőn jogaik élvezetébe lépnek, feleskettetnek. Képviselők küldésére csak a kolozsvári és tordai ekklézsiák jogosultak; de a mennyiben a körülvátalnokok s más érdemes egyének rendesen egyházi tanácsosokká szoktak választatni, alig marad egyetlen egy ekklézsia is képviselet nélkül. Ujabban azonban tervbe van véve egy teljesebb képviseleti rendszer béhozatala is.

Az egyházi, illetőleg zsinati főtanácsí gyűlés elnökei: világi részről a főgondnok, egyházi részről a püspök. Jegyzői közigazgatási ügyekben az egyházi főjegyző, a pénz- és nevelésügyi tárgyakat illetőleg e végre választott jegyzők.

Egyházi főtanács minden évben egyszer rendesen tartatik Kolozsvártt, rendkívülieg a szükség esetében többször is lehet és kell tartani. Zsinati főtanács négy évben egyszer tartatik rendesen az egyházkörnyékekben felváltólag sorban. E tekintetből a nyolcz egyházkörnyék öt részben van csoportosítva. Mind az egyházi mind a zsinati főtanácsok isteni tisztelettel vannak összekötve, és azért vasárnap kezdődnek; az utóbbiaknál hétfőn is isteni tisztelet tartatik, ekkor esvén meg az új papok felszentelése. Ezen kívül mindkettőt a püspök nyitja meg egy beszéddel, mit a köszzónok imája követ a tanács-teremben s csak ezután kezdődik meg a tanácskozás.

Egyik főtanácsról a másikig az egyház ügyeit az egyházi képviselő tanács intézi, melynek tagjai ugyanazok, a kik a főtanácsnak. De mivel az egyházi képviselő tanács állandó székhelye Kolozsvár, abban ren-

desen csak a Kolozsvártt lakó egyházi tanácsosok vesznek részt. Különben joguk van a vidéki egyházi tanácsosoknak is bármikor megjelenni. Elnökei a püspök és főgondnok. Azonban egyik elnökség alatt is hozhat határozatokat. A hó első vasárnapját kivéve, rendszeren minden vasárnap gyűlést tart. Átalában az egyház közigazgatása az egyházi képviselő tanácson sarkallik, mely azzal is meg van bízva, hogy ha a főtanács végzéseiben az alkalmazás körülményei változást igényelnének, ezt a következő főtanácsig tartó érvényességgel megtehesse. Önként értetődően, hogy ezért, valamint minden intézkedéseire az egyházi, illetőleg zsinati főtanácsnak felelős. A püspökkel és főgondnokokkal élén ez képviseli vallásközösségünket minden külső érintkezésben és a kormánnyal szemben is.

B) A törvénykezésről.

Az unitárius egyház törvénykezési joga abban áll, hogy az egyház szolgálatában levő belső embereket, hivatalnokokat, sőt ekklezsiákat is, hanyagság, mulasztás, engedetlenség, hivatali visszaélés stb. esetében saját törvényszékein béperesíti, felettek ítéletet mond; továbbá a válopereket hasonlóképpen saját törvényszékein lejárattja, azokban végérvényes ítéletet hoz. A végrehajtásnál szükség esetében mindkét esetben igénybe vehetvén a külső tisztség segélyét is.

A fennebbi törvénykezésekre első bíróság az al-papi, második a képviselő tanács, mint fő-papi szék, harmadik maga az egyházi, illetőleg zsinati főtanács.

a.) Az al-papi szék áll minden egyházkörben 5 rendes és 2 számfeletti székből és egy házasságvéd-

ből az egyházi rendből. Választja a körí közgyűlés. Az al-papiszék a szükséghez képest évenként többször tart ülést. Egyet az egyházkörí gyűlések alkalmával azoknak helyén. A többít rendre az alpapi szék ülnökeinek lakhelyén. Az ügyvédséget is többnyire papi személyek viszik, azonban a perlekedők okleveles ügyvédekét is vehetnek fel. Az egyház által hivatalnokai ellen indított keresetekre nézve a felperességet az egyház a közügyigazgató által folytatja. Az alpapi szék elnöke a körí esperes, jegyzője a körí jegyző, a kik az öt rendes székbírák közé tartoznak. Az alpapi székről minden ügy hivatalból felterjesztetik a főpapi székhöz.

b.) A főpapi szék áll hét tagból, kik között a püspök mint elnök, a főjegyző mint jegyző foglal helyet. A más öt tagot az egyházi főtanács választja a képviselő tanács tagjai közül, világiakból és egyháziakból. Régebben a másod-foku bíróságot maga a képviselő tanács folytatta, most is úgy lehet tekinteni, mint annak egy külön, egyenesen a törvénykezésre kiküldött bizottságát. Innen ítéleteit is a képviselő tanács, mint főpapiszék nevében adja ki. Ennek székhelye állandóan Kolozsvár. Üléseit három havonként egyszer tartja rendszeren; rendkívülieg is tarthat üléseket. A főpapi szék elébe felebbezett váló perek elébb a házasságvédnek adatnak át észrevételei megtételére. A főpapi-szék ítéletei végérvényes erővel bírnak, ha valaki azok ellen nem akar a harmadfoku bírósághoz felebbezni, mely esetben

c.) az egyházi, illetőleg zsinati főtanács mond végítéletet, de ez igen ritkán történik.

C.) Nehány fontosabb törvény.

Végül álljon itt egy néhány az egyházat illető fontosabb törvények közül. Ezek vagy országosok vagy szorosabb értelemben vett egyházi törvények.

1.) Az országos törvények közül az unitárius egyházat is csak azok érdeklik, a melyek általában minden e hazában levő egyházat érdekelnek. Ilyenek

1.) Hogy az egyházak tartoznak elősmerni az uralkodó legfőbb felügyeleti jogát s az országos törvényekkel ellenkező egyházi törvényeket nem alkothatnak, mely még az 1791-ki országos törvényekben nyert kifejezést.

2.) A törvényesen bévett keresztény vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1868-ik évi LIII. törv. czikk, mely az áttéréseket, házasságkötéseket, törvényes házasságból vagy azon kívül született gyermekek vallását stb. szabályozza. Ezek szerint.

a.) Mindenkinék, a ki 18 évet már bétöltött, szabad bármelyik vallásra áttérnie; a nőknek férjhezmenetelök után úgy is, ha e kort még nem érték el. Mi végre az áttérni akaró ezen szándékát általa választott két tanu jelenlétében kijelenti saját papja előtt s erről bizonyítványt vesz, ugyanezt ismétli 14 nap eltelte után és legfőlebb 30 nap eltelte előtt és arról viszont bizonyítványt vesz. Ha a pap, ki előtt a jelentés történt vonakodnék bizonyítványokat adni, azokat a tanuk is kiállíthatják. Ezen bizonyítványok bélyegmentesek, és azon lelkésznek bemutatandók, a melyeknek egyházába az illető áttérni akar. A lelkész, ki az érintett bizonyítványok mellett az illetőt egyházába átvette, köteles er-

ról értesíteni azon egyházközség lelkészet, melyhez az áttért előbb tartozott. A hét évet még bé nem töltött gyermekek nemők szerint követik az áttért szülőket.

b.) Vegyes házasságok bármely fél lelkésze előtt érvényesen köthetők s ha valamelyik fél lelkésze a háromszori kihirdetést megtagadná, vagy a kihirdetést megtenné ugyan, de arról a bizonyítványt kiállítani vonakodnék, mindkét esetben hasonlóképpen két tanunak ezekről szóló bizonyítványa a másik fél lelkészét feljogosítja az esketés végrehajtására. Megjegyzendő még, hogy a netalán bjelentett akadály eltitkolásáért a lelkész a saját egyházi hatósága által reá szabható fenyítéken kívül 500 forintig fokozható bírsággal és félévig terjedő fogsággal büntethető.

c.) Vegyes házasságból származó gyermekek közül a fiak atyjoknak s a leányok anyjoknak vallását követik s bármely ellenkező szerződés, térítvény vagy rendelkezés érvénytelen, sőt a gyermekeknek ezen törvényen alapuló vallásos nevelését a szülők bármelyikének halála vagy a házasság törvénytörő felbontása sem változtathatja meg. Házasságon kívül született gyermekek, ha atyjok által elismertetnek, annak, ellenkező esetben anyjok vallását követik. Lelenczek s talált gyermekek annak vallását követik, a ki őket felfogadta.

d.) Más vallásfelekezetbeliek egyházi szertartásait és ünnepeit megtartani senki sincs kötelezve, azonban őket azoknak megtartásában háborítani sem szabad. Vassárnapokon általában minden nyilvános és nem elkerülhetetlenül szükséges munka felfüggesztendő.

e.) Mindenki köteles a bevett vallásfelekezetek közül

valamelyikhez tartozni s ha lakása helyén saját vallásu egyházközség nincs, ahoz csatlakozni, a mely hozzá a magyar állam területén legközelebb van.

E törvények alapján az unitárius egyház azokat, a kik hozzá akarnak csatlakozni, az illető bizonyítványok bémutatásával minden külső czeremonia nélkül átveszi, nem tudakozván azoknak hitét és vallásos meggyőződését, nem esketvén meg őket semminemű confessióra vagy hitvallásra; valamint azokat, kik az egyházból ki akarnak lépni és más vallásra akarnak térni, minden kényszergetés nélkül elbocsátja; mert ezeknek úgy, mint amazoknak tiszteletben tartja lelkiismeretét. Az áttérők, ha lakhelyöken unitárius hitközség van, oda, ha nincs, a legközelebbi hitközség tagjai közé igttattnak bé.

A királyhágon tul ez idő szerint még unitárius hitközség nem levén, mindazok, a kik itt az unitárius vallásra törvényesen átállanak, a kolozsvári ekklézsia tagjainak tekintetnek.

Ugyancsak e törvény alapján oly házassulandókat, kik közül valamelyik fél unitárius vallásu, ha a felek abban egyeznek meg egymással, az unitárius lelkész is összszeesketi, szem előtt tartván az idevonatkozó törvényeket. Nevezetesen, hogy

aa.) csak a szabad személyek köthetnek házassági szövetséget.

bb.) az ifjak 22 és a leányok 15 éves koruk előtt csak szülői, illetőleg gyámi vagy külső tiszthatósági, bé-sorozott katonák az illető ezred kormánya engedélyével léphetnek házasságra.

cc.) hogy vérrokonokat és sógorokat az egyenes ágban teljességgel nem, az oldalágban pedig az 1-ső és 2-ik ízben csak fejedelmi engedélylyel lehet összeesketni.

dd.) a házasulandók előbb háromszor kihirdetendők, mindenik a maga egyházában. Ez alól azonban dispensáltatniok is lehet magokat az illetőknek püspöki vagy esperesi uton.

ee.) a házassági egybekötést meg kell előzni két tanu jelenlétében a házasulandók kikérdezésének, hogy szeretetből és szabadakaratból kívánják-e a házassági szövetséget megkötni?

ff.) az esketésnél szintén két tanunak szükségképpen jelen kell lenni, kik a házassági szövetség megtörténtét bizonyítják.

3.) A vegyes házassági válóperekről szóló 1868-ik évi XLVIII-ik t. cz. mely szerint a vegyes házassági válóperek, a menyinyiben a házassági kötelék érvényességét és az ideiglenes elválást vagy a végképi felbontást tárgyazzák, az alperes illetékes bírósága előtt indítandók meg és miután az alperes felett kimondott ítélet jogerőre emelkedett, a per legfőlebb 30 nap alatt hiyatalból átteendő a felperes illetékes bíróságához, mely viszont a felperes felett hoz ítéletet. Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.

E törvény alapján az unitárius egyház minden oly esetben, midőn az alperes unitárius, a válni akaró házastársak ügyét felveszi s ha a perfolytában meggyőződött arról, hogy a házasságok között a békés és istenes életre semmi remény nincs, a házassági szövetséget ité-

letesen felbontja vagy megsemmisíti. Elsőre okul szolgálnak: a nősparáznaság, a házasságiadó megtagadása, hűtelen elhagyás, házastárs élete elleni törekvés, magtalanság szándékos eszközzése, halálos gyűlölség; a másodokra: mikor a házasság lényegét érdeklő oly okok forognak fenn, melyek a házassági szövetség megkötése előtt már léteztek és a melyeknek tudása mellett a felek vagy nem egyeztek volna a házassági szerződésbe, vagy beléegyezniök nem lett volna szabad.

Nem különben. ha valaki mint unitárius felperes az illetékes egyházi vagy világi törvényszéken válópert indított, s az ítéletet mondott, a mi az idézett törvény-cikk értelmében csak az alperest illetheti, az unitárius egyház a felperes valókeresetét megvizsgálva, felperesre nézve, ha annak helye van. a maga törvényei szerint mondja ki az elválasztó ítéletet, s így azt még azon esetben is újabb házasságkötésre szabadítja, ha az alperes csak ágytól és asztaltól lenne elkülönítve, a mint ez rendesen a róm. katolikus egyházban szokott történni.

Szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy az unitárius egyház az erdélyi év. református superintendenciával, melynek egyházi törvényszékeit az idézett törvény a válóperekre nézve is szintén illetékeseknek ismeri el, azon kölcsönös egyezsége lépett, hogy református és unitárius házastársak válóperében, bármelyik egyház által hozott ítélet nemcsak az alperesre, hanem a felperesre is végérvénnyel bír. Ez egyezés, idekéül szolgál az, hogy a két felekezetnek a válóperekre nézve fennálló törvényei mindenben ugyanazok.

s a házasság elvei is ugyanazok. Továbbá, hogy a felek az ügynek hosszas hurezolásától és a kétszeri költekezéstől megkíméltesse az egymással nem élhető házasságoknak legyen az út megkönnyítve az elválásra és törvényes új házasság köthetésére s így az elterjedett ugynevezett vadházasságok kötésére a törvényes elválás nehézsége ne legyen alkalom és ürügy. Különben ezen egyezségnél is áll az, hogy a per az alperes törvényszékén indítandó meg.

4.) A népnevelésről szóló 1868-ik évi 38-dik t. cz. mely szerint a vallásfelekezetek is kötelesek népiskolákat az illető törvényezikk értelmében rendezni bé.

5. A véderőről szóló 1868-ik évi XL-ik t. cz. a mennyiben a katonaköteles ifjak csak ezen törvény illető czikkelyeinek figyelembe tartásával eskethetők össze házasságra. Nevezetesen a 3-dik korosztályból ki nem lépett meg nem nősülhet, ha az ujonczállítási bizottság által hadiszolgálatra mindenkorra alkalmatlannak nem találtatott, vagy a 3-dik korosztályban a sorhadi szolgálatról ideiglen fel nem mentetett. Különös tekintet érdemlő körülmények között kivételes nősülési engedélyadásra a honvédelmi m. kir. ministérium van jogosítva.

II. A szorosabb értelemben vett egyházi törvények közül fontosabbak ezek:

1.) Püspököt, egyházi főjegyzőt, esperestet, körí jegyzőt csak a felszentelt papok, főgondnokot, körí gondnokokat csak a világiak közül lehet választani.

2.) Minden választás titkos szavazattal történik s általános szavazattöbbség, egyenlő szavazat esetében pedig az elnök szavazata dönt.

3.) Successio egyik hivatalról sines a másakra. Candidatio sines. Minden uj hivatalba lépéssel ujból esküt kell a megválasztottnak tennie.

4.) Papnak csak az nevezhető ki, ki papi szigorlatot tett le s erről érvényes bizonyítványt tud mutatni.

5.) A papságra kirendelt a legközelebbi zsinaton felszentelendő, s házasságra csak saját vallásán levő nővel léphet.

6.) A tanároknak is felszentelt papoknak kell lenniök. Azonban e törvény már elavultnak látszik s nem is alkalmaztatik szigorral.

7.) Mindennemű gyűlésről jegyzőkönyv szerkesztendő, mely az elnök és jegyző aláírásaival hitelesítendő. A hivatalos okmányok hivatalos pecséttel láthatók el.

8.) Az ekklézsiák papjaikat szabadon választják az előbbi papnak halála, lemondása vagy az ekklézsia panaszán kívüli elrendelése esetében. A választást azonban 3 egyénre kell kiterjeszteniök s ezek közül egyet, rendesen a legtöbb szavazatot nyertet, a püspök nevezi ki. Az ekklézsiák e jogukról le is mondhatnak, de akkor tartoznak elfogadni azt, kit a püspök rendel. Nem különben akkor is, ha valamelyik ekklézsia a maga papját 3 év előtt elrendeltetni kéri, annyi mintha lemondana választási jogáról s ez esetben szintén az uj pap kirendelése egyedül a püspöktől függ.

9.) A belső embereket per utján megítéltetésen kívül vacancziába tenni büntetésből nem lehet.

10.) Ha a belső ember Szentgyörgynap után hal meg, özvegye Szentmihály napig a parochián marad fele

kepevel; ha a kepe elvétele után hal meg, az egész neki marad és Szentgyörgy napig a parochiában lakik, mindkét esetben tartozik a szolgálatot tevő papoknak illő élelmezéssel.

11.) A kirendeltetési és áttételi rendelkezéseknek a belső emberek kötelesek engedelmeskedni, különben hivatalukból kiesnek.

12.) A papok a prédikálásban ne sértéssenek másokat s a mások vallását ne hánytorgassák, hanem csendesen tanítsák a mi értelmünket. Sőt még a társalgásban is kerülni kell a vetélkedéseket; azonban ha a hallgatás botrányos lenne, akkor az illendőség határai között védjék vallásos elveinket.

13.) A falusi iskolák közvetlen felügyelői a papok levén, ezek azokat koronként megvizsgálni tartoznak. A nagyobb gyermekeknek nyári tanítása, valamint a konfirmációi tanítás egyenesen őket illetvén.

14.) Keresztelésről, esketésről és temetésről a megszabott forma szerinti anyakönyveket a papok tisztán és hibátlanul vezessék; azoknak másolatait az esperes útján évenként felterjesztvén a központi hatósághoz. A kiadványokat a rovatalnak megfelelőleg hiven és tisztán adják ki.

15.) Ha valamely pap félév bételése s különösen a kepe elvétele után meghalna, az év hátralevő részében a szomszéd ekklezsiák papjai rendre teljesítik a papi szolgálatot.

16.) Mikor valamely ekklezsiában a papság ürességben van, nem szabad magát ottan senkinek árulni prédikálással, hanem csak azok prédikálhatnak, kiknek arra az esperestől rendeltetésök van.

17.) A káplánokat nem lehet felszentelni, míg válóságos papokká ki nem neveztetnek, hanem csak facultatoriát kapnak.

18.) A káplánt azon ekklezsiában, hól káplán, a pap halálával egyenesen papnak nem lehet választani, sem kinevezni.

19.) Az iskolatanítók, kik egyszersmind énekvezérek, tartoznak az isteni tisztelet körül segédkezni s nevezetesen mikor a pap hivatalos dologban van az ekklezsián kívül, tartoznak prédikálni.

20.) A hivatalukban s különösen a tanítás körül szorgalmas mestereket a főtanács azzal szokta kitüntetni, hogy papi czimmel és ranggal tiszteli meg.

21.) Minden papnak és mesternek legyen bibliája s ha nem veszen, az esperes fizetéséből vétessen. (1669)

22.) Szombaton a belső emberek elkerülhetetlen szükségén kívül ne távozzanak az ekklezsiából, nehogy a vasárnapi isteni tiszteletben hiányosság legyen. (1738)

23.) A papok és mesterek az eléforduló esetekben egymás terheit hordozni tartoznak.

24.) A papi és mesteri fizetés aránya az, hogy a pap 2 részt, a mester egyet kap; de mivel a képre nézve csaknem minden környékben és ekklezsiában sok tekintetben különböző szokások vannak, ezekre nézve ragaszkodni kell a helybeli szokásokhoz, mint a melyek e tekintetben törvényül szolgálnak. (1784)

25.) A megállított képét sem az ekklezsiának kevesbiteni nem szabad, (1780) sem a belső embereknek azon ürügy alatt, hogy tovább maradhassanak az ekklezsiában, abból semmit elengedniök nem szabad. (1661)

26.) A belső emberek kötelesek gyümölcsfákat szaporítani, a hol a parochiákon arra hely van. (1816)

27.) A belső emberek képéit az ekklezsiai gondnokok tartoznak felhajtani és beszélgáltatni (1688)

28.) Az ekklezsiaiák eredeti szerzemény leveleit s más becses okiratait Kőlozsvárt a status levéltárában kell tartani. (1732)

29. Az ekklezsiaiák mikor az egyházi felsőbbség rendeletei ellenében tennék kérelmezéseiket, vagy más akármi lépéseket, ezekre az ekklezsia közpénzéből semmit sem szabad költeni s erről a gondnok felelős. (1839)

30.) A templomban senkinek se legyen tulajdon széke, hanem kiki üljön oda, a hol üres helyet talál. (1763)

Im egynehány egyházi törvényeinkből. Egy részök csaknem a vallás eredetével egykoru s az ujabbaknak is gyökérszálaít ott találjuk mult századokban.

Nem állitjuk, hogy közigazgatási és törvénykezési formáink mindenben megfelelnének az ujabb kor közigazgatási és jogi elméleteinek, de az elméleteket a gyakorlati élet gyakran kineveti, s hogy törvényeink a gyakorlati életre jóknak bizonyultak, mutatja az egyház háromszáz éves fennállása.

Egyházalkotmányunktól meggyőződésünk szerint kettőt nem lehet elvitatni. Először azt, hogy az alkotmányos. Az egész egyházban nincs egy hivatal, a melyhez önkényes hatalom volna hozzá kötve, a püspök épp oly felelős minden tetteiért és rendeleteiért mint a legutolsó hivatalnok. Másodszor azt, hogy az nem hierarchikus. Az alpapi szék kivételével nincs egyetlen igazgatási vagy törvénykezési testület, a mely-

ben a világi elem képviselve ne volna, sőt mondhatni ez utóbbi mindenütt tulsulylyal bir. Egyházi fő- és képviselő tanácsunkban egyházi és világi kettős elnökség van s a tagok száma, miután az egyházi főtanács elég szabadelvű arra nézve, hogy a maga kebelébe minden értelmes és buzgó unitáriust felvegyen, a világiak részéről az egyháziakhoz ugy áll mint 4: 1. Egyházközi közgyűléseinkben ez arány már az egyháziakra nézve kedvezőbb; de a kebli hatóságoknál, a presbiterium kezében levén a hatalom, viszont a világi elemé a tulsuly.

Van még egy dolog, a mire egyházalkotmányunkat illetőleg némi büszkeséggel tekinthetünk. Ez a nevelés ügye. Egyházi főtanácsunk erre kezdettől fogva nagy gondot fordított; s midőn még nevelési egyletekről szó sem volt, a maga kebelében 1841-ben egy nevelésügyi bizottságot állított fel, mely a falusi, közép- és főiskolák nevelésügyét figyelemmel kísérte, azokra nézve javaslatokat, tanterveket készített s azoknak a főtanács útján érvényt szerzett, ugy hogy azokkal minden nehézség nélkül betudott illeszkedni egyházunk az országos törvények keretébe s ha anyagi ereje engedné, azoknak teljes mértékben meg is tudna felelni. Mi mélyen érezzük az igazságot: Elvész a nép, mely tudomány nélkül való.“

IV.

SZERTARTÁSI RÉSZ.

Az unitárius egyház szertartásainak általános jellege az egyszerűség, s céljuk a kegyes és erkölcsös életet táplálni, a szellemi műveltséget előmozdítani. A templomok, melyek a nyilvános isteni tisztelet helyéül szolgálnak, nincsenek képekkel és szobrokkal ékítve; ősi czimereket sem szokás a templom falaira aggatni. Azokban nincs oltár, nem égnek gyertyák. Legfőbb díszök a szószer a bibliával, mintegy jelezve azt a szellemi világosságot, melynek terjesztését az unitárius egyház legelső kötelességének ismeri. A templom piaczn egy asztal áll, meghatározott időben az urvaesora kiszolgáltatására. Egy ideig az orgona iránt is idegenséggel viseltettek az unitáriusok, sőt még a jelen század elején is csak úgy engedték meg azoknak beállítását, ha az erre megkivántató költségeket a magánosok hordozták az egyházi közvagyon minden megterhelhetése nélkül. Ujabb időben azonban az orgonák iránti ellenszenv teljesen megszűnt, azokat az unitáriusok is örömmel alkalmazzák templomaikba s ma kevés templom van már orgona nélkül. A templomok rendesen toronnyal épülnek; a hol ez nincs, ott harangláb van a templom közelében. A harangok száma az ekklézsia vagyonosságától függ. A lelkészeknek nincs valamely különös egyenruhájok, csak a szolgálat alkalmával viselnek palástot.

Ez sötét fekete színű, bő, uj nélküli, földig ér s a válon, valamint két szélén elől hasonlóképpen fekete bársonnyal vagy selyemmel van diszítve. Minthogy az unitáriusok hazánkban általában véve székelyek és magyarok, az isteni tisztelet gyülekezeteinkben csak magyar nyelven folytattatik. Az uri imádság a Máté evangéliumi szerint használtatik.

Hogy az unitárius egyház szertartásairól lehető hű képet nyujtsunk, bemutatjuk röviden a nyilvános isteni tisztelettartás, a keresztelés, a konfirmáció, az urvacsora, a házások összeesketése, papi beigtatás, templomszentelés és zsinati ünnepélyességek és végre a temetés módját és ezekkel járó szertartásokat.

1.) Nyilvános isteni tisztelet.

A nyilvános isteni tisztelet, mely templomokban, vagy ezek hiányában valamely e végre kijelölt hajlékban tartatik, áll:

α.) *hétköznapokon*: közéneklésből, melyet az énekvezér vezet és abban a gyülekezet is részt vesz. E végre nyomatott énekes könyvek vannak. Az énekes könyv két részből áll: elől a jobbára hazai írók által dolgozott isteni dicséretetek vagy himnuszok, hátul a Szt.-Dávid féle zsoltárokból válogatott darabok a szenci Molnár Albert fordítása szerint. Nehány versszak eléneklése után a lelkész, miután az isteni tiszteletben részt venni szándékozók már begyűlve látja lenni, a szószékbe megy és egy könyörgést mond el szabadon vagy olvas fel az általa készített vagy valamely imakönyvből kijelölt imákból, a mit a Mí Atyánkkal és egy kis utó-

imával zár bé. Erre ismét közéneklés következik, melynek végétével vagy még alatta a templomi gyülekezet eloszlik. Némely városi ekklézsiánkban, mint Kolozsvárt és Toroczkon szokásban van nagypéntek előtti szeredán és csütörtökön a Jérémiás siralmait is (lamentatio) az isteni tisztelet bérekesztése előtt elénekelni.

b.) Vasárnapokon és más ünnepnapokon az isteni tisztelet hasonlóképpen énekléssel kezdődik. Ezt követi az ima a Mi Atyánkkal. Azonban most a lelkész a szószékben marad s a szentirásból kikeresi azt a helyet, mely beszédének alapjául szolgál. Ez idő alatt a gyülekezet egy e célra készített versszakot elénekel. Az ének bevégeztével a lelkész felhivja a gyülekezetet beszéde alapigéinek meghallgatására, mit rendesen kétszer olvas fel a szentirásból. Ekkor elmondja beszédét rendesen könyv nélkül. Beszéde után még egyszer **Mi-Atyánkot** és egy rövid utóimát mond. Mire az isteni tiszteletet ismét közének zárja bé. E gyakorlat alól kivételt csak a nagypéntek képez, a mennyiben ekkor nem tartatik egyházi beszéd, hanem az énekvezér az ugynevezett passiót énekli el a szószékből, mit a lelkész imája követ.

Mind a hétköznapi mind a vasárnapi és ünnepi isteni tisztelettartásra harangozással adatik jel. Hétköznapi napokon csak egy, vasárnapokon és más ünnepnapokon, ha van, több haranggal történik a harangozás oly formán, hogy előbb az egyes harangokkal külön harangoznak, azután a harangokat összehúzzák; ha pedig csak egy harang van, azzal két vagy három ízben harangoznak; végre ha még egy harang se volna, hirnök vagy szabályozott óra gyűjti össze a hiveket.

Hétköznapokon reggel a korai reggeli órákban, estve szürkület idején harangoznak. Vasárnapokon és ünnepnapokon délelőtt 10—11, délután 2—3 óra tájt. Hétköznapokon azonban nincs mindenütt szokásban a kétszeri templomozás, valamint némely helyeken csak is meghatározott napokon, hetenként kétszer, háromszor templomoznak. E tekintetben a helyi szokások irányadók. Némely helyt gyakorlatban van a hajnali és alkonyi vagy takarodási harangozás is.

A vasárnapi és ünnepnap délutáni isteni tisztelet alkalmával legtöbb helyt egyházi beszéd helyett biblia-magyarázás van szokásban; különben a délutáni isteni tisztelet is megegyezik a délelőttivel.

Ha közkirré teendők vannak, mint házassági kihirdetés, temetés, adakozásra hívás s. t. b. ezeket a pap szintén a szószékből hirdeti ki a Mi Atyánk vagy az utóima után.

Ima alatt a közönség rendesen feláll, néhol azonban a nők ülve maradnak s csak székeik könyöklőire hajtják magokat. A szent lecke olvasására az ilyenek is felállanak. A beszédet mindenki ülve hallgatja végig. Idő közben kimenni nem szokás s a ki csak teheti, az isteni tisztelet kezdetére a templomban megjelenni igyekszik.

A dolog természete megkívánja, hogy a lelkész valamint az énekvezér tekintettel legyenek a különböző alkalmakra, melyekben az isteni tisztelet tartatik. E tekintetben szem előtt kell tartani a reggelt és estvét, valamint a különböző évszakokat is, jelesen pedig az innepeket, u. m. a karácsont, husvétot, pünkösztöt, melye-

ket külön külön három nap, továbbá az áldozó csütörtököt, nagypénteket, és az új év első napját, melyeket egy-egy nap szoktunk megünnepelni. Mentől inkább összhangba állanak egymással s az isteni tisztelet idejével és az ünnepek tárgyával az ének, ima és beszéd, annál inkább megfelelnek az isteni tisztelet céljának, annál jótékonyabb befolyást gyakorolnak a gyülekezetre.

Jegyzés: Az unitárius egyház elvileg csak is a közös isteni tiszteletet tekinti a vallásos élet kívánalmával megegyezőnek, azonban a magán isteni tiszteletet sem zárja ki s így azok, a kik a köz isteni tiszteletben részt nem vehetnek, mint a betegek, elaggott öregek vagy az egyházi gyülekezettől távol élők, magán isteni tiszteletet is tarthatnak saját hajlékukban. A magán isteni tisztelet módja mindenben megegyezik a nyilvános isteni tisztelet módjával. A körülményekhez képest azonban az ének-lés kimaradhat.

2.) A Keresztelés.

A keresztelés, mint a keresztény anyaszentegyházba való beavattatásnak külső jele, az unitárius egyházban is gyakorlatban van. A keresztelés e szerint csak külső jele a kereszténységnek s nem annak lényege, mintha a keresztelés tenné az embert kereszténynyé, mert a mint Pál apostól is mondja: Ha a törzsök szent, az ágak is szentek; más szóval: a keresztény szülőknek gyermekei is keresztények. Azonban valamint az ur Jézus is megkeresztelkedett a ker. János keresztségével tisztaságban és szentségben megmaradása jeléül, úgy mi is megkereszteltetjük a gyermekeket an-

nak jeléül, hogy a mikép mi Krisztus tudományát szentnek és igaznak tartjuk: úgy gyermekeinket is abban kívánjuk oktatni és nevelni t. i. a tiszta, kegyes, jámbor és feddhetetlen keresztény életben.

A keresztelés ideje nincs meghatározva, de minden esetre az új szülöttek csecsemő vagy kisdéd korukban már megkereszteltetnek.

A keresztelés helye néha a templom, néha a papi lak, városokon legtöbbször a szülői ház.

A keresztelés formája ez: „Én keresztelek tégedet N. Atyának, fiának és szentléleknek nevébe“ mi az unitáriusok értelme szerint a keresztelés céljához képest annyit tesz, hogy a megkeresztelt köteleztetik azon tudomány szerint élni, mely az Istennek, mennyei Atyának akaratából az ur Jézus által, ki Isten fiának neveztetik, kihirdettetett és a szent lélek ereje által e földön elterjesztetett.

Történik pedig úgy, hogy a pap egy kis előimát, azután rövid beszédet mond, melyben a keresztelés célját, a szülők köteleességét, az ember rendeltetését stb. előadja. Ezután könyörög, mit a Mi Atyánkkal bezárva, megkérdi a gyermek nevét s annak fejére tiszta vizet önt, mi alatt elmondja a keresztelési formát. Végre néhány szóval, az úgy nevezett megáldással bevégezi a szertartást.

A vizet egy folyóban és nem háromszor megszakítva szokás a gyermek fejére önteni s általában ahhoz az unitáriusok semminemű bűnmosó vagy más bűverőt nem kötnek, úgy tekintvén azt egyszerűen, mint a tisztaság jelképét.

Ámbár az unitárius egyház szerint a kereszteleés nem multhatlanul szükséges az idvességre s így a kereszteleetlenül elhalt gyermek sem kárhozik el, mindazáltal azt szántsándékkal egy unitárius sem mulasztja el. Énnélfogva szükség esetében éjjel is elhivják a lelkészt keresztelelni; miután a kereszteleés az unitárius egyház szerint csak a lelkészeket illeti, mint a gyülekezet által tani társra alkalmazott egyéneket, a mivel a kereszteleést Jézus is összekötötte.

Beteg gyermek kereszteleésénél a körülmények szerint a lelkész előbb a kereszteleési formát mondhatja el s azután beszél és könyörög vagy csak könyörög.

Akár egészséges, akár beteg gyermeket keresztele meg a lelkész, szükséges, hogy a szülők nevét, állását, a gyermek születési és kereszteleetési idejét, törvényes vagy törvénytelen származását, a keresztszülők, bába és kereszteleő lelkész nevét feljegyezze és azt azonnal az illető anyakönyvbe béigtassa. Sőt ha kereszteleetlenül halna is meg a gyermek, a népesedési mozgalomnál megkivántató adatok teljessége végett, szükséges azt az anyakönyvbe béigtatni azzal a megjegyzéssel, hogy kereszteleetlenül halt el.

Minthogy a kereszteleésnek csak egyszer van helye, ha valamely más kereszteleény vallásból tér át valaki az unitárius vallásra, az nem kereszteleetetik meg újból. Nem kereszteleény vallásból áttérő megkereszteleendő.

3.) A Konfirmáció.

Midőn a gyermekek 12—14 éves kort értek. a lelkész őket több kevesebb ideig vallásos oktatásban ré-

szesíti; mi különösen falu helyeken a hitoktatás bété-
tőzéséül szolgál, s ezzel elkészíti őket az urvacsora fel-
vételére. Ezt a vallástanítást s az ezzel összekapcsolt
urvacsora felvételt konfirmációnak nevezik.

A konfirmáció ünnepélyes isteni tisztelettel van
összekötve s rendszeren az ugynevezett virág vasárnapján
vagy áldozó csütörtökön történik. Ekkor a rendes isteni
tisztelet végeztével a konfirmálandók eléneklík a „Hiszek
és vallok egy istent“ kezdetű ének néhány versszakát,
azután az oktató lelkész által kikérdeztetnek a vallásból!
Miután ez megtörtént, a lelkész megkérdi a növendé-
kektől, hogy készek-e a megismert valláselvek szerint élni
s mint az unitárius egyház tagjai az urvacsorában ré-
szesülni? Mire ezek megfelelően, az urvacsora nekik a
szokott módon kiszolgáltatik, s végül még néhány szó-
ban arra intj őket a lelkész, hogy igyekezzenek szívök
tisztaságát és ártatlanságát mind végig megtartani; le-
gyenek hű és buzgó tagjai az egyháznak, derék, becsü-
letes polgárai a hazának s általában munkás tagjai a
társadalomnak.

A hol a gyülekezet kisebb, két-három évben egy-
szer történik konfirmálás, vagy ha kisebb számmal kon-
firmálnak a növendékek, nem tartatik e célra egészen
külön isteni tisztelet, hanem valamelyik ünnepen kon-
firmáltatnak. Ekkor a kikérdezés rendszeren az innep
szombatján megtörténik, hogy ezzel a különben is több
időt igénylő isteni tisztelet szerfelett hosszúra ne nyul-
jék. Különben is a fő dolog nem a kikérdezés, hanem
a tanítás, az oktatás és e tekintetben a lelkészek nem
lehetnek elég lelkiismeretesek.

A konfirmáció czélját tekintve, az mint egy kiegészítésként szolgál a keresztségnek, midőn a növendékek a nyert oktatás alapján kereszteny erkölcsi életökért magokra vállalják azt a felelősséget, melyet a keresztségnél a szülők és keresztszülők fogadtak helyettök.

4.) Az Urvacsora.

Az urvacsorát az unitárius egyház a kereszteny vallás egyik legmagasztosabb szertartásának ismeri, s jól-lehet azt nem tartja egyébnek, mint az ur Jézus halálára emlékeztető s ez által igazságra, kegyességre és mindenek felett felebaráti szeretetre buzdító szent vendégségnek, az iránt kezdettől fogva a legnagyobb tisztelettel viseltetett és viseltetik ma is. Ezt bizonyítják azon számos urasztali készletek: tányérok, poharak, takarók, a melyekkel gyülekezeteink legnagyobb része bir s a melyek megannyi nyilatkozatai a hivek ezen szertartás iránt viseltető buzgóságának és áldozatkészségének.

Az urvacsora két szín alatt. kenyér és bor által szolgáltatik ki évenként rendszeren négyszer u. m. karácson, husvét, és pünköst első napján és az ugynevezett Szt.-Mihály napját megelőző vasárnapon, vagy ha ez vasárnapra esnék, ugyanazon vasárnapon, mindanynyi-szor a délelőtti rendes isteni tisztelet alkalmával.

A kiszolgáltatás módja a következő:

A lelkész egyházi beszédét a szokott módon elvégzévkén, ugyancsak a szószekből kihirdeti, hogy az urvacsora kiszolgáltatandó levén, a hivek készüljenek a szent vendégséghez. Ezután leszáll a szószekből s egy e czélra készített ének eléneklése után, mi alatt azok, a

kik az urvacsorában részt venni nem kívánnak, a templomból eltávoznak, a templom piacán levő asztal közelébe lép. Az urasztala ez alkalomra már készen terítve áll, rajta a kenyér darabokra felvagdálva a tányérokra, a bor poharakban és kelyhekben; mind kettő ahhoz való takaróval befedve. Az urasztalához kilépett lelkész a befedő takarót félrehajtván, egy előkészítő beszédet mond, melyben rendesen az urvacsora szereztetése módját, célját hasznát stb. adja elő. Beszéd után imára hívja fel a gyülekezetet, melynek tárgya közönségesen a bűnbánat s a melyet Mi Atyánkkal végez be. Most előbb az idősebb és tisztesebb férfiak a templom piacán az asztal körül sorakoznak s a lelkész előbb a tányérral s ezen levő kenyérrel, azután a pohárral, s ebben levő borral körül jár, s azokból mindenkit részeltet, kiki maga vevén el a kenyeret és maga fogván meg a poharat. Miután a kiállottak mindnyájan részt vettek az urvacsorában, a kiszolgáltató lelkész egy rövid imát mond rendesen szentirási helyekből összefűzve, mire kiki visszamegyen ülőhelyére. Hasonló módon részeltetnek az urvacsorában a fiatalabb férfiak, ezután az idősebb és tisztesebb nők, végre a fiatalabb nők és leányok. Egyébaránt a kiállást a gyülekezet száma és a templom piaceza szabályozza. A hol a férfiak egyszerre mind kiállhatnak, ott nem oszlanak az idősebbek és ifjabbak két részre; ugy szintén a nők se, hanem előbb a férfiak mindnyájan, azután ismét a nők mindnyájan kiállnak s két részben vesznek urvacsorát. De ilyenkor is az öregek iránti tisztelet hozza magával, hogy az ifjabbak az idősebbeket előre bocsássák. A lelkész legelőbb vagy

legutoljára vesz rendesen urvacsorát. Midőn pedig mindnyájan részesültek a szent vendégségben, a lelkész ismét imára hívja fel a gyülekezet tagjait, melynek tárgya most a hálaadás és esedezés Istennek áldásaiért. Ezt is a Mi Atyánk és néhány zárszó, az ugynevezett megáldás követi. Mire a szokott bérekesztő éneklés következik és ezzel véget ér a szertartás, mely alatt, kivéve a közbe-közbe mondandó imákat, szintén éneklés foly.

Szokásban van, hogy a betegeket és gyengélkedőket, a kik a templomban nem jelenhetnek meg, ilyen alkalommal a lelkész meglátogatja s ha kívánják, ezeknek otthon, házaiknál szolgáltatja ki az urvacsorát. Ezek egyébaránt óhajtásukhoz képest bármikor részesíttetnek a szent vendégségben. A háznál hasonló módon történik az urvacsora kiszolgáltatása, mint a templomban. A betegek állapotát tekintetbe venni s az urvacsora mellett mondandó beszédet és imát ugy alkalmazni, hogy a beteg figyelme ki ne fáradjon s netán nehézküdelmeiben inkább reményt nyerjen, mint hogy elesüggedjen, a lelkész tapintatosságától függ. Általában mindennütt, de különösen a betegekkel való elbánásnál a legnagyobb tapintatosságra van szükség a lelkész részéről.

A fennebb jelzett időközön kívül van még két alkalom, a mikor az urvacsora kiszolgáltatik. Egyik a templomszentelés, másik a zsinati gyűlés. Ez azonban csak azon ekkleziáiban történik, a hol a templomszentelés vagy zsinat van és ezen ünnepélyek emelése szempontjából gyakoroltatik.

Az urvacsora-kiosztás idejét a megelőző vasárnapon a lelkész a szószékből kihirdeti. A megelőző hetet

rendesen töredelmes vagy bűnbánati hétnek nevezik és ekkor a templomi imák tárgya a bűnbánat.

Urvacsorával a gyermekek konfirmáltatásuk előtt, a betegek, ha már eszméleten kívül vannak, a részegek és örültek nem élhetnek. A bűnösök nem lévén eltiltandók, urvacsorával a foglyok is élnek, s e tekintetben magának az államkormánynak érdekében áll, arról gondoskodni, hogy a börtönök lakói is részeltessenek koronként az urvacsorában s általában vallásos oktatásban, mely tagadhatatlanul egyik leghatalmasabb tényezője az erkölcsi élet előmozdításának és fenntartásának.

Az urvacsorával való élésre nézve semminemű kényszerítésnek helye nincs.

5.) A házassulandók összeeskötése.

Ámbár az unitárius egyház a házasságkötést kölcsönös megegyezésen és így polgári jogon alapuló szerződésnek tekinti, oly lépésnek tartja azt, a melynél az illetők nem könnyen mondanak le az egyház által gyakorolni szokott ünnepélyes szertartási formaságokról. Ily fontos eseménynél jól esik a léleknek, ha ama fensőbb erőre támaszkodhatik, kire a vallásos érzés utal. Ez okból meg vagyunk győződve a felől, hogy ha a törvényhozás a célba vett polgári házasságkötést életbe is lépteti, a minek részünkről nem is vagyunk ellenségei, az egyháznak akkor is megmarad e szövetségkötésnél a maga erkölcsi befolyása. Addig pedig örömmel teljesítjük hazánkban az egyházi úgy mint polgári felsőség által ez idő szerint az egyházakra és így a mi egyházunkra is bizott lelkeszi kötelességet. Ezek a következőkből állanak :

A házasulandók összeesketését, ha korukat és állásokat tekintve semmi törvényes akadály nincs is, vagy azok szintén törvényes uton már el vannak enyésztetve, meg kell előzni a háromszori kihirdetésnek. Ez egymás után következő három vasárnapon, vagy ha a sor úgy üti, az innepek másod és harmad napján is a templomban történik. a dél előtti isteni tisztelet után, még pedig ha a házasulandók különböző vallásuak, mind két fél templomában. A kihirdetésnél a házasulandók családi és keresztnéve, valamint azok vallása és állapota megnevezendő. Karácson, husvét, pünköst első napján, valamint nagy-pénteken általában, továbbá a nagyhét vasárnapján, különösen a harmadszori kihirdetés, ugy szintén a dél utáni hirdetések nincsenek gyakorlatban. Azonban a kihirdetések alól részben vagy egészben is felmentethetik magokat a házasulandók. E felmentési jog a püspököt s az általa meghatalmazott espereseket illeti.

Részint már a kihirdetést, de a házassági szövetség megkötését mindenesetre meg kell előznie még a házasulandók kikérdezésének. Ennek célja meggyőződést szerezni arról, hogy a házasulandók nem erőltetésből, hanem szeretetből és szabad akarattól kívánnak egymással házassági szövetségre lépni; mihez képest azt két tanu jelenlétében külön-külön meg kell tenni mind a vőlegény, mind a menyasszonyra nézve; felhíván a tanukat is, hogy a magok részéről nem tudnak-e valamely törvényes akadályt, a mi a célba vett házasságkötés útjában állana. Ez a kikérdezés megtörténhetik közvetlen a házasság ünnepélyes megkötése előtt a la-

kadalmas háznál is. A szülői vagy gyámi beleegyezés megtagadása nem levén törvényes akadálya a házasságkötésnek, kérdés tárgyát se képezheti, azonban ha e tekintetben is meggyőződést szerzett magának az eskető lelkész, a házasulandókat a szülői áldás kíséretével is megnyugtathatja.

Ezek így elintéztetvén, a házasulandók tényleges egybekötése a következőleg hajtatik végre:

Az eskető lelkész a házasulandó pár eleibe áll, kik közül a vőlegény rendesen jobbról, a menyaszony balról állanak egymás mellé, s egy rövid előimát, azután beszédet mond, melyben a házasság czélját, a házas társak kötelességeit stb. körvonalozza. Ekkor felhívja őket az eskü letételére, melyet még egyszer a nyilvános kikérdezés előz meg, ilyen formán:

Kérdelek tégedet vőlegény (menyaszony) atyámfia : szereted-e választott jegyesedet?

Szabad akarathból és nem erőltetésből veszed-e őt magadnak (méssz-e hozzá) jövődöbeli házastársul?

Nem adtad-e szavadat, gyűrűdet vagy más jegyed-et valakinek másnak, mi által ez jogos igényt tarthatna még most is hozzád?

Miután az illetők a hozzájuk intézett kérdésekre igennel vagy nemmel, a mint a dolog természete kívánja, érthető hangon megfeleltek, elmondhatja velök az esküt e szerint:

„Én N. N. esküszöm az egy élő igaz Istenre, a mi urunk Jézus Krisztus szent Atyjára, hogy N. N. et, a kinek jobb kezét jobb kezemmel fogom, szeretem, szeretetből és nem kényszerítésből veszem őt magam-

nak (megyek ő hozzá) jövődöbeli hitestársul. Ötet sem egészségében, sem betegségében, sem szerencsés sem szerencsétlen állapotában hitetlenül el nem hagyom. Vele élek, türok és szenvedek holtomiglan és holtáiglan. Isten engem úgy segítjen.“

Más vallásuaknál tekintetbe kell venni azoknak hitvallását és az esküt a szerint kell módosítani. Így a reformatusoknál és lutheránusoknál ezután: „Én N. N. esküszöm az élő igaz Istenre“, oda kell tenni „a ki Atya, fiu, szentlélek, teljes szentháromság, egy örök Isten“; a róm. és görög. katholikusoknál és görög keletieknél még ezt is: „Szüz Máriára és Istennek minden szenteire“.

Az esküt a házasulandók letévén, az eskető lelkész a gyülekezetet felhivja, hogy forduljanak ahoz a kéréssel, a kinél van az áldás és könyörgést mond, melyet a Mi Atyánkkal és néhány zárszóval, az ugynevezett megáldással rekeszt bé.

Az összeesketés megtörténhetik a templomban, a lelkész vagy a házasulandók, rendesen a menyaszony szülei házánál, sőt egyebütt is. Födolog legalább két tanu jelenléte, a kik a házassági szövetség megkötésének bizonyosságai. Az eskető lelkész a házasulandók kikérdezését az ugynevezett vallomáskönyvbe, azoknak neveit, állását, állapotját, korát, vallását, az esketés idejét, a kihirdetésről vagy az ez alóli felmentésről való szabadalmi okmány nemét, a tanuk neveit, saját nevével együtt az illető anyakönyvbe beírja.

A hol az esketés templomban történik, szokásban van néhol rendes isteni tisztelet tartás is. Itt tehát a lelkésznek az esketési szertartás végrehajtását megelőzőleg még könyörögni és prédikálni is kell.

Az innepek két első napján, valamint az innepeket megelőző heteken és vasárnapokon esketni egyházi törvényeink szerint nem szabad. Különös esetekben azonban, különösen a vasárnapi esketésekre a püspökség útján engedélyt lehet nyerni.

Jegyzés: Szokásban van, hogy az 50 éves házassok aranymenyegzőt tartsanak. Ez azonban nem kötelező. Hasonló esetekben az ünnepély megtartására felhívott lelkész az ünnepély tárgyához alkalmazott beszédet és imát mond; de másodszori esketésnek helye nincs. Ugy szintén vegyes házasságok esetében, főleg, ha ez a katolikusoknál köttetik meg s az egyházi áldás megtagadtatik, abból az okból, mert az unitárius vallású házastárs nem igéri át a neme szerint születendő gyermekeket, igénybe vétetik néha az unitárius lelkész egyházi szolgálata is. Ekkor az illető lelkész a kikérdezés és esketés kihagyásával, úgy jár el, a mint ez már fennebb elő van adva.

6.) Papi beigtatás, templomszentelés és zsinati ünnepélyességek.

Ujjonnan kinevezett vagy egyik ekklézsiából másba áttett lelkészek hivatali állásukba ünnepélyesen beigtattanak. Ez a következőkből áll:

A környéki esperes vagy megbizottja a templomban üdvözölve a gyülekezetet, bemutatja az új lelkészt s ennek kirendelési okmányát felolvassa. Ekkor felhívja őt a szószék elfoglalására. Az új lelkész imával és beszéddel beköszönt. Végre az esperes néhány szóval ajánlja neki a hivatali buzgóságot és lelki ismeretességet s a hivatást szintén lelkészek iránti tiszteletre serkenti.

A templomszentelés nem egyéb mint egy ujonnan épített vagy kijavított templomnak az isteni tisztelet tartásra ünnepélyesen leendő megnyitása és átadása. Ilyenkor az isteni tiszteletet rendesen az illető esperes vagy valamely e végre felkért lelkész végzi, s minthogy ilyenkor az urvaesorát is kiosztják, az urvaesorai beszédet és imákat a helybeli rendes lelkész tartja. Szokásban van, a templomszentelés alkalmával keresztelni és esketni is a templomban, ha erre mód van.

Régebben házszentelés is gyakorlatban volt; ma már ez ritkán történik. Ez sem áll egyébből, mint az ujonnan épített hajléknak a család használatába imával és beszéddel való ünnepélyes átadásából. Hasonló értelme van orgona- és harangszentelésnek.

A zsinati főtanácsi gyűlések is meghatározott ünnepélyességekkel vannak összekötve. A mik ezekből állanak:

A zsinatot megelőző vasárnap szombatján, a mikor már a zsinati tagoknak a zsinattartás helyén meg kell jelenniök, a déleesti órában a helybeli lelkész imájával ünnepélyes isteni tisztelet tartatik.

Vasárnap egy e végre előre kirendelt lelkész, tanár vagy esperes mond zsinati imát és beszédet. Ezt követi a püspöknek a zsinati gyülekezethez intézett üdvözlő beszéde; végül az ünnepélyt bezárja az urvaesorának azon gyülekezetben való kiosztása, rendesen egy köri jegyző beszéde és imái mellett.

Hétfőn ismét rendes isteni tisztelet tartatik egy e végre előre kirendelt egyházi szónok által. Ezt követi az új papok felszenteltetése. A püspök t. i. beszédet tart

a felszentelendő papoknak, kik ilyenkor a templom piacán palástosan helyet foglalnak, melyben őket a papi hivatal fontosságára, terheire, örömeire stb. figyelmezteti s hivatali pontosságra és lelkiismeretességre buzdítja. Ezután felszólítja őket, hogy feleljenek, készek-e a papi hivatalt elvállalni és azt hiven folytatni? A mire ezek igennel felelvén, az egyházi főjegyző a kinevezési sorrendben előhívja őket, hogy neveiket az e végre készített jegyzőkönyvbe írják be. A mi megtörténvén ugyan csak a főjegyző után elmondják a papi esküt.

Az esküforma ez :

Én N. N. esküszöm az egy igaz élő Istenre, menynek és földnek teremőjére s adott irásom erejénél fogva ígérem és fogadom, hogy én egyházi hivatalomban, az Istentől reám bizott nyájnak nemesak az idvezítő tudományyal, hanem teljes tehetségem szerinti szent élettel is előjárója leszek; és azon az uton, mely a lelkek örök idvességére vezet, józanul, igazán és szentül élve, elől megyek, azok közül, a mik szentséges vallásunk javára tartoznak, semmit el nem mulasztok, és semmi nemű terhes szolgálatot, ha szintén egészségem, földi javaim s életem veszedelmeztetésével volna is egybekötve — csak hogy a kegyességgel párosult mennyei igazságnak nevedezésére s előmenetelére szolgáljon — ki nem kerülök. Azoknak, a kiket vallásközönségünk Isten kegyelmével, előjáróimnak reáért, az egyházi törvények értelme szerint, minden vonakodás, zugolódás és ellenszegülés nélkül engedelmeskedem és magamat teljes erőmből úgy alkalmazom, hogy tisztemet lelkiösmérettel, igaz hittel, tiszta szeretettel végezve be, egykor mélt-

tónak ítéltessem meghallani Urunk ama szózatát: Jól van jó és hív szolgám, a kevesen hív voltál, többre bizlak ezután. Isten engem úgy segítsen s úgy adjon lelkeskedni üdvességét!..

Az eskü letétele után a felszentelendő papok egyenként előlépnek s a püspök és esperesek által, mint egy gyűrűvel körülöveztetvén, letérdelnek. míg a püspök az esperesek és a maga kezének fejökre tétele mellett külön-külön mindenik felett egy rövid imát olvas fel az e végre szerkesztett imakönyvből. Ez megtörténvén ugyancsak a püspök kiosztja az új papoknak a papi oklevelet, mely régebben latin nyelven volt szerkesztve, s csak az újabb időben állíttatott ki a következő magyar szöveggel:

„Mi a magyar királyságban levő unitárius keresztény anyaszentegyház püspöke, úgy az egyházi környékek esperesei s a zsinati főtanács többi rendes tagjai ezennel nyilvánítjuk mindeneknek, a kiket illet: hogy jelen írásunk előmutatóját, az urban szeretett atyánkfiaát, tiszteletes N. N. urat, egyházi ünnepélyes szer-tartások között esdve számára Istentől, mint a világosság kutfejétől, a szentlélek ajándékát, kezeinknek fejére tétele mellett, az Isten igéjének szent szolgálatára, törvényesen és ünnepélyesen kibocsátottuk, felhatalmazást és szabadságot adván neki a papi hivatalra tartozó minden szent cselekvénynek, jognak és kötelességnek teljesítésére és gyakorlására, s a keresztény vallás igazságainak tanítására, magyarázására és szabad hirdetésére, oly szellemben és irányban, a mint azokat az evange-

lium alapján álló hitközségeinkben, a maga és mások lelkiismeretes vizsgálása és tanulmányozása után józan belátása s őszinte erős meggyőződése szerint, a gondja-ira bizott lelkek üdvére, anyaszentegyházunk épületére, Isten országának, az igazság, szabadság, szeretet és béke terjedésének előmozdítására minél hatósabban előadhat-ja; valamint ő maga is mindezekre, úgy szintén a feddhetetlen erkölcsös élet folytatására s a hivatala egész körében való lelkes és kitartó munkásságra magát nyilvánosan letett esküje által szentül kötelezte. Miknek erős-ségeül im e bizonyítványt főtanácsunk közpecsétjével s a püspök és főjegyző aláírásaikkal megerősítve kiad-tuk.“ stb.

A papi oklevelek kiosztatván, a püspök még egy-szer buzdítja és bátorítja az evangelium szolgálatára fel-avatott ifju serget, a gyülekezetre áldást kér. Végül valamelyik esperes a szószerkből imával zárja be az ün-nepélyes isteni tiszteletet.

Vasárnap és hétfőn is délutánonként a felszente-lendő papok közül egynék egynék közreműködésével, a kiket e végre a püspök ott helyt kijelöl, isteni-tisztelet tartatik.

7.) A Temetés.

A halottak iránti tisztelet és kegyelet magával hozza azoknak tisztességes eltemetését. Az unitárius egyház is a temetési szertartásokkal e tiszteletnek és kegyeletnek kíván kifejezést adni.

A temetési egyházi szertartások állanak: imából, imából és beszédből; imából, beszédből és bucsuztatás-ból, éneklésből a keservek óhajtása szerint.

Mikor a pap csak imával temet, ha ének is van, egy pár versszak eléneklése után, ha nincs, enélkül a halottas háznál vagy udvaron a koporsó mellett a halott lábánál egy beszéd-szerű imát mond, mit a Mi Atyánkkal és néhány bucsuszóval rekeszt bé. Ezt követi ismét az ének.

Mikor a pap beszédet is mond, ez lehet úgy szólván csak bévezetés a gyász isteni tiszteletre; ekkor az imát megelőzi; és lehet terjedelmesebb, kidolgozott vagy éppen a szentírásból vett alapigékre fektetett beszéd, ekkor az imát követi.

A papi bucsuztató mindig a beszéd végére teendő; mert az az ima mellé nem talál.

Néhol szokásban van még a mesterek általi énekes bucsuztatás is

Néhol a halottat a templom tornáczába viszik s a gyász isteni tisztelet a templomban tartatik meg.

Szokásban van egy pár helyt az is, hogy a mikor a testet koporsóba teszik, a papot akkor is meghívják ima és beszéd tartásra.

A sirnál rendszeren csak ének van; itt-ott néhány bucsuszó; sirbeszéd ritkán.

Általában a temetési szertartások a helyi szokások és viszonyok szerint nagyon különbözök. Vannak helyek a hol korosabb és érdekesebb halottakat két pappal temettetnek el; kis gyermekeket néha csak énekkel, sőt városokon kisdud gyermekek, jelesen pedig csecsemők eltemetésére már papot sem mindig hívnak.

A pap is a halottat a temetőbe kikiséri, tulajdonképpen előtte megy az énekvezérrel, a tanulókkal és a

temetésre megjelent néppel. A halottat a gyászosok s ezekkel rokonságban állók kísérik.

Szokásban van a temetői úton is némelykor énekelni a halotti énekes könyvből. Ugy szintén harangozni. E tekintetben szintén a kesergőktől függ meghatározni a harangozások számát. Lehet naponta egyszer, kétszer és háromszor is harangoztatni. A harangozás módjából, a szaggatásból meglehet ismerni, ha férfinak vagy nőnek harangoznak-e.

Lehet fáklyával és zenével is temetni; de ez inkább csak városokon van szokásban.

A temetéssel vége van minden egyházi szertartásnak. Az unitárius egyház utólagosan a halottak lelkeért semminemű misét nem tart, azoknak ünnepet nem szentel. Emléköket átadja, ha történeti egyéniségek voltak a történelemnek, ha a társadalom közhasznú tagjai voltak, a társadalomnak, ha csak családjoknak éltek, a gyászoló szülőknek vagy gyermekeknek s általában a halott iránt kegyelettel viseltető szíveknek.

Ezekből állanak az unitárius egyház szertartásai. Egyszerűek mint maga a tan, melyet hirdet. Nem mondom, hogy javítani való ne lenne rajtok; sőt egy párt magam is megemlítek.

Mindenek előtt óhajtanám, hogy a nyilvános isteni tiszteletek tartásánál az énekekre több gond fordítottassék. Bár mint vesszük, templomi énekeink az aesthetikai műizlésnek nem igen felelnek meg s gyakran a rossz orgona és még rosszabb orgonáló miatt azt se lehet kiven-

ni, a mi bennök csakugyan szép volna. Szükséges lenne, a hol teheti az ekklézsia, a műéneklést behozni s mindenesetre énekeink dallamait a jelenkor műízléséhez képest megújítani, hogy azok ne csak a fülhöz, hanem a szívhez is szóljanak.

A Mi Atyánk használatát is módosítani kellene. Nézetem szerint elég volna azt csak a könyörgés után mondani el, mintegy annak koronájául, s a beszéd után elhagyandó lenne. Így az ismétlés által nem vesztené el becsét s nem lenne ugyszólva gépies imaformává. Mig most, teszem az urvacsora osztáskor éppen négy-szer mondatván el, lehetetlen, hogy mindanyiszor éppen úgy meghassa a lelket. Általában a Mi Atyánk használatát úgy kellene rendezni, hogy azt egy pap egyszerűen többször egy alkalommal se mondja el.

A nagypénteki passio-éneklés is elmaradhatna, legalább a reggeli isteni tiszteletről. A Krisztus halála emlékének szebb kifejezést lehet adni egy velős egyházi beszéddel, mint a passiónak a szószékből való eléneklésével. Alig van nap, mely az elmélkedésre oly bő anyaggal bírna, mint a nagypéntek. A passiót aztán a délutáni isteni tiszteletre lehetne szorítani. Ez esetben természetesen azt meg kellene rövidíteni.

Itt-ott már rég hallszik az innepek harmadnapja eltörlése iránti hajlam nyilatkozata: kezdjük legalább az eszmét megérlelni.

Mit mondjak a bucsuztatásról? Ezeket már igazán ideje volna ki hagyni a temetési szertartásnál. Különösen az énekekkel való bucsuztatás valódi paródiája a gyásznak. A nép szereti — mondják. — A gyermek is

szereti a legszebb képeket is elkarczolni, azokra ákombákomokat rajzolni, de ha meggyőzzük róla, hogy az nem helyes, nem szabad, elszokik tőle s később hasznát veszi, hogy jóra tanították. Mődjával s a kedélyeket a szándékolt változtatásokra előkészítve, mindent ki lehet vinni.

Ne felejtsük el, hogy minden mi szertartásainknak öszhangzásban kell állaniok azon magasabb eszmével, melyen a keresztény vallás nyugszik s melynek Jézus eme szavakban adott kifejezést: Az Isten lélek és a kik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.

FÜGGELÉK I.

Az unitárius egyház püspökeinek névsora.

- I. Dávid Ferencz 1566-tól 1579-ig.
- II. Hunyadi Demeter 1579-től 1592-ig.
- III. Enyedi György 1592-től 1597-ig.
- IV. Kósa János 1597-től 1601-ig.
- V. Thoroczkai Máté 1601-től 1616-ig.
- VI. Rádeczky Bálint 1616-től 1632-ig.
- VII. Csanádi Pál 1632-től 1636-ig.
- VIII. Beke Dániel 1636-tól 1661-ig.
- IX. Járai János 1661 apr. 7-től jun. 3-ig (Ekkor két évig üresen állott a püspöki szék, a háboruk miatt egyházi gyűléseket sem lehetvén tartani.)
- X. Koncz Boldizsár 1663-tól 1684-ig.
- XI. Szentiváni Márkos Dániel 1684-től 1689-ig.
- XII. Bedő Pál 1689-től 1690-ig.
- XIII. Nagy Mihály 1691-től 1692-ig.
- XIV. Almási G. Mihály 1692-től 1724-ig.
- XV. Pálfi Zsigmond 1724-től 1737-ig.
- XVI. Szentábrahám L. Mihály 1737-től 1758-ig.
- XVII. Agh István 1758-től 1786-ig
- XVIII. Lázár István 1786-től 1811-ig.
- XIX. Körmöczy János 1812-től 1836-ig. (Másfél évi üresség, mi alatt püspöki administrator volt Székely Miklós)
- XX. Székely Miklós 1838-tól 1843-ig (Hasonlóképpen másfél évi üresség, mialatt püspöki adminisztrator volt Székely Sándor).
- XXI. Székely Sándor 1845-től 1852-ig. (Kilencz évi üresség a miatt, hogy a bécsi kormány megtagadta az egyház püspökválasztási jogát, mialatt mint püspök-helyettes Székely Mózes állott a papság részéről az egyház élén.)
- XXII. Kriza János 1861-től.

FÜGGELÉK II.

Az erdélyi unitárius anyaszentegyház tiszti
névtára 1875-re.

I. Zsinati és egyházi főtanács.

Főgondnokok, a zsinati, egyházi fő- és egyházi képviselő tanács világi elnökei, egyházi környékek és iskolák világi főfelügyelői:

Káli Nagy Elek, nyugalmazott miniszteri tanácsos.

Harczói Gálfalvi Imre, nyug. erdélyi kir. táblai ítélőmester.

Püspök: Kriza János, zsinati, egyházi fő — és képviselő tanács elnöke, papnővelde igazgatója, hittan rendes tanára, egy. környékek és iskolák főfelügyelője; a magyar tud. akadémia levelező s a Kisfaludy-társaság tagja; kir. tanácsos.

Egyházi főjegyző: Pap Mózes, a kolozsvári főtanodában menysiségtan rendes tanára.

Egyházi főközügy-igazgató: Farkas György, marosköri esperes és szent-gericzei pap.

Egyházi tanácsosok. Lásd a 112 -ik lapon.

Számvevősen elnök: Ferenczi Mózes, nyug. erdélyi számvevősen alszámvevő.

Ülnökök: Fekete Pál, Simén Domokos.

Jegyző: Nagy Lajos tanár.

Pénztárnok: Filep István.

Pénztárvizsgáló bizottság: Berde Mózes, Fekete Pál, Kriza Gyula.

Tanügyi előadó: Kovácsi Antal, tanár.

Iroda: Az egyházi főjegyző igazgatása alatt iroda főnök: Barabás Lajos.

Irnokok: Varga Venczel, Barabás Ábel, Took István, Mátyás János, Péter József, Siménfalvi Gyula.

II. Egyházi képviselő tanács.

Világi elnökök: Nagy Elek, Gálfalvi Imre. Lásd főgondnokok.

Egyházi elnök: Kriza János. Lásd püspök.

Főjegyző: Pap Mózes. Lásd e. főjegyző.

Pénzügyi előadó: Nagy Lajos. Lásd számvevőségi jegyző.

Tanügyi előadó: Kovácsi Antal, tanár.

Ülnökök: A Kolozsvártt lakó egyházi tanácsosok, nem lévén kirekesztve a másutt lakók is, mikor megjeleni kívánnak.

Iroda: Lásd főtanács.

III. Főpapiszék.

Elnök: Kriza János. Lásd püspök.

Jegyző: Pap Mózes. Lásd főjegyző.

Ülnökök: Egyházi tanácsosokból választva: Beneczédi Gergely, Ferenczy Mózes, Ferencz József, Kovácsi Antal, Simén Domokos.

Házasságvéd: Nagy Lajos.

IV. Egyházi környékek.

1. Kolozs-dobokai környék.

Köri felügyelő gondnokok: P. Horváth Gábor, Kelemen Beniámin.

Esperes: Nagy Lajos. Lásd kolozsvári főtanoda.

Köri jegyző: Simén Domokos. Lásd kolozsvári főtanoda.

Alpapi szék.

Elnök: Nagy Lajos. L. esperes.

Jegyző: Simén Domokos. L. körí jegyző.

Ülnökök: Ferencz József, kolozsvári első lelkész, főtanodai tanár. Derzsi József, kolozsvári másod lelkész, főtanodai tanár. Kovács János, kolozsvári főtanodai tanár. Sárdi József, kolozsvári leányiskola-tanító.

2. Aranyos-tordai környék.

Körí felügyelő gondnokok: Árkosi Károly, Gál Miklós, Szigeti Sándor, Tanka Sámuel.

Esperes: Koronka Antal, toroczközi lelkész.

Körí jegyző: Csegezi László, bágyoni lelkész.

Alpapi szék.

Elnök: Koronka Antal. L. esperes.

Jegyző: Csegezi László. L. k. jegyző.

Ülnökök: Gál Lajos, kövendi lelkész. Györfi József, sinfalvi lelkész, Orbók Ferencz, várfalvi lelkész. Tarcsafalvi Pál, mézskői lelkész.

Közügyigazgató, s ház asságvéd: Létai Domokos, t. szentgyörgyi lelkész.

3. Küküllői környék.

Körí felügyelő gondnokok: Derzsi István, Pataki László, P. Horváth Gábor.

Esperes: Rédiger Árpád, dicső-szentmártoni lelkész.

Körí jegyző: Ütő Lajos, dombói lelkész.

Alpapi szék.

Elnök: Rédiger Árpád. Lásd. esperes.

Jegyző: Ütő Lajos. Lásd k. jegyző.

Ülnökök: Molnos István, b. szentmiklósi lelkész.
Gábos Mihály, szőkefalvi lelkész. Kovács Dávid, ádámosi
nyug. lelkész. Zoltán József, k. sárosi nyug. lelkész.

Közügyigazgató és házasságvéd: Kovács
Dénés, désfalvi lelkész.

4. Marosi környék.

Köri felügyelő gondnokok: Gál László. Filep
Albert.

Esperes: Farkas György, szent-gericzei lelkész,
egyházi főközügyigazgató.

Köri jegyző: Kelemen István, szabédi lelkész.

Alpapi szék.

Elnök: Farkas György. Lásd esperes.

Jegyző: Kelemen István L. k. jegyző.

Ülnökök: Hadnagy Pál, gálfalvi lelkész. Csép La-
jos, csokfalvi lelkész. Györfi Lajos, káli lelkész. Szent-
mártoni Sámuel, nyárad-szentmártoni nyug. lelkész, szám-
feletti. Gyöngyösi Dénes, szentlászlói lelkész, számfeletti.

Közügyigazgató és házasságvéd: Györfi
Sándor, szentháromsági lelkész.

5. Székely-kereszturi környék.

Köri felügyelő gondnokok: Pakot István,
Jakabházi Zsigmond.

Esperes: Kovács Mihály, kis-solymosi lelkész.

Köri jegyző: Rofaj Domokos, uj-székeli lelkész.

Alpapi szék.

Elnök: Kovács Mihály. L. esperes.

Jegyző: Rofaj Domokos. L. körijegyző.

Ülnökök: Vítális Mihály, martonosi lelkész. Péterfi Sámuel, szentábrahámi lelkész. Lőrinczi Gergely, fiatfalvi lelkész. Kádár Lázár, csekefalvi lelkész.

Közügyigazgató és házasságvéd: Török Sámuel, szentmihályi lelkész.

6. Székely-udvarhelyi környék.

Köri felügyelő gondnokok: Jakab Lajos, Dániel Gábor.

Esperes: Gyöngyösi István, vargyasi lelkész.

Köri jegyző: Darkó Sándor, jánosfalvi lelkész.

Alpapi szék:

Elnök: Gyöngyösi István. L. esperes.

Jegyző: Darkó Sándor. L. köri jegyző.

Ülnökök: Sándor Ferencz, oklándi lelkész. Nagy Sándor, h. karácsonfalvi lelkész. Máté Sándor, várostalvi lelkész. Bedő Lajos, recsenyédi lelkész. Egyed Ferencz, szentpáli lelkész.

Közügyigazgató és házasságvéd: Sándor Ferencz, oklándi lelkész.

7. Felső-fejéri környék.

Köri felügyelő gondnokok: Maurer István, Maurer Károly.

Esperesi helyettes: Péterfi Sándor, hévizi lelkész.

Köri jegyző helyettes: Török Áron, felső-rákos lelkész.

Alpapi szék.

Elnök: Péterfi Sándor. L. esperesi helyettes.

Jegyző: Török Áron. L. jegyzői helyettes.

Ülnökök: Gálfalvi István, ürmösi lelkész, nyug. esperes. Kozma Elek, datki lelkész. Siménfalvi Sándor, nyug. lelkész.

Közügyigazgató és házasságvéd: Bartók Albert.

8. Sepsi-miklósvári környék.

Köri felügyelő gondnokok: Szabo László. Szentiványi József.

Esperes: Kiss Mihály, árkosi lelkész.

Köri jegyző: Farkas József, s. szentkirályi lelk.

Alpapi szék.

Elnökök: Kis Mihály, L. esperes.

Jegyző: Farkas József. L. köri jegyző.

Ülnökök: Nagy Ferencz, kilyéni lelkész. Lőfi Áron bölöni lelkész. Kriza Sándor, n.-ajtai lelkész. Kiss Sándor, laborfalvi lelkész.

Közügyigazgató és házasságvéd: Péterfi József, sepsi-kőröspataki lelkész.

V. Fő-és közélettanodák.

I. Kolozsvári főtanoda.

Felügyelő gondnokok:

Bethleni id. gróf. Bethlen Ferencz.

Brassai Sámuel, kolozsvári egyetemi tanár, a magyar tud. Akadémia rendes tagja.

Hajós János, belügy-miniszteriumi osztály-tanácsos.

Berde Áron, kolozsvári egyetemi tanár, a magyar tud. Akadémia levelező tagja.

Tanárok:

Kriza János, püspök, papnövelde igazgató, hit-erkölcs-és lelkészettan rendes tanára.

Kovácsi Antal, latin irodalom rendes tanára.

Pap Mózes, egyházi főjegyző, a mennyiségtan rendes tanára.

Nagy Lajos, kolozs-dobokai esperes, görög nyelv és egyháztörténelem rendes tanára.

Ferencz József, kolozsvári első lelkész. symbolica és hittan rendes tanára.

Simén Domokos, zsidó nyelv és biblíamagyarázat s bölcsészet rendes tanára.

Benczédi Gergely, isk. igazgató, természet és vegytan rendes tanára.

Kovács János, történelem és angol nyelv rendes tanára, s a kolozsvári egyetemen az angol nyelv tanára.

Derzsi József, kolozsvári második lelkész, egyházi jog s magyar nyelv és irodalom rendes tanára.

Ulár Pál. rendkívüli tanár, a latin és görög nyelvben.

Póttanárok:

Dr. Bartók István, a kolozsvári polgári iskola rendes tanára, tanít élettant és természetrajtot.

Benedek Áron, a kolozsvári m. kir. állami tanítónőképezde rendes tanára, tanít számtant.

Egyed Mózes, tanárképezdei egyetemi hallgató, tanít elemző mértant és csillagászatot.

Köztanítók:

Barabás Lajos, iskolafőnök, tanít német nyelvet.

Sándor Gergely tanít latin nyelvet és számtant.
 Kilyéni András tanít magyar nyelvet és vallást.
 Györfi Ferencz tanít földrajzot.

Varga Dénes a 4-ik elemi oszt. tanítója.

Boros György a 3-ik. " " "

Csép Lajos az 1-ső és 2 " " "

Szaktanitók:

Sárdi József tanít vallásos éneket.

Kővári Endre tanít rajzot.

Török Sándor, isk. ellenőr, segéd-pap, tanít orgonálást és műéneket.

Szinte Gábor tanít rajzot az elemi osztályoknak.

Göncz Károly tanít szépírást.

Barabás Ábel, s. kántor, tanít vallásos éneket.

Nyárádi Lajos tornászat tanítója a városi torna-intézetben.

2. Ó-tordai középtanoda.

Felügyelő gondnokok:

Gál Miklós, Szigeti Sándor, Veres Dénes.

Tanárok:

Albert János, tordai pap, vallás, ékesszólás és latin nyelv rendes tanára.

Pálfi Károly, igazgató, természettaniak és számtan rendes tanára.

Májai István, német nyelv, földrajz és menyiségtani földrajz rendes tanára.

Derzsi Károly, görög és latin nyelv, görög és római régiségek rendes tanára, egyszersmind a középtanoda pénztárnoka.

Köztanítók:

Dombi János, iskola-főnök, tanít földrajzot, magyar és német nyelvet.

Végh Mátyás tanít számtant és latin nyelvet.

Lakatos Ferencz tanít vallást, természetrajzot és földrajzot.

Szaktanítók:

Iszlai Márton az 1. 2-dik osztálynak, tanít minden tantárgyát, vallásos és műéneket, tornát.

Nagy Dénes vallásos éneket.

Ütő Sándor rajzot és szépirást.

3. Székely-kereszturi közéletanoda.

Felügyelő gondnokok:

Dániel Gábor, Jakab Lajos, Pálfi Dénes, Kozma Ferencz, a ki egyszersmind a közéletanoda pénztárnoka.

Tanárok:

László József, rendes tanár, ideigl. igazgató, tanít görög és latin nyelvet, és természetrajzot,

Sándor János rendes tanár, ideigl. tanvezető, tanít számtant, természettant, és német nyelvet.

Gombos Sámuel, lelkész és tanár, tanít hittant és magyar, és latin nyelvet.

Egy tanári hely megürült igazg. tanár Marosi Gergely halálával.

Köztanítók:

Istvánfi József, iskola-főnök, tanít magyar történelmet, magyar nyelvet és természetrajzot, és a 3-ik elemi osztály tantárgyait a számtan kivételével.

Molnár Albert, tanít német nyelvet és földrajzot.

Péter János tanít az I-ső és II.-ik elemi osztályban minden tantárgyat, az I.-ső és II.-ik gymn oszt. szenttörténetet.

Szaktanitók :

Katona Sándor tanít vallásos éneket.

Felméri Mózes, képezdei rajztanár, rajzot a gymn. osztályokban.

Horváth Gyula, képezdei zenetanár, tanít mű-éneket.

Nagy Gergely, tanítja az ütenyírást.

VI. Egyházi környékek anya- és leány-egyházai, lelkészei és tanítói.

I. Kolozs-dobokai környék.

1. **Kolozsvár:** első lelkész Ferencz József; második lelkész Derzsi József, segéd-lelkész Török Sándor; kántor és leányiskola tanítója Sárdi József.

2. **Kolozs:** 1. Elekes Mózes, t. Budai István.

3. **Alsó-és Felső Szovát:** 1. Pál Mózes, t. Tóth Ferencz. **Leány-egyházak:** Alsó- és Felső Zsúk, Aranykút, V. Kamarás, Csán, Bongárd, Botháza, Csetel.

4. **Kide:** lelkész és tanító: Fülöp Mózes. E környékbeli egyházakhoz, főleg a kolozsvári és kideihez tartozó leány-egyházak : Fejérd, Magyar-Derzső, Hosszu-Macs-kás, Diós, Buda, Fodorháza, N.-Almás, Szucság, M.-Nádas, Sárd, Kis-Petri, Sztána, B. Hunyad, Kraszna, Sz. Somlyó, Nyírséd, Zsibó, Szurduk, Zilah, Récze-Keresztur, Köblös, Kecsed, Szilvás, Giród, Szamosujvár, Nagy-Devecser, Csomafája, Kis-Esküllő, Sámsond, Fenes, Ördög-Keresztur, Szentmihály, Deés, Egeres.

II. Torda-aranyosi környék.

1. **Ó-és Új-Torda**, l. Albert János, kántor és leánytanító Iszlai Márton.

2. **Toroczko**, l. Koronka Antal, rector Pálfi János, leánytanító Csegezi Sándor.

3. **Abrudbánya**, l. és tanító Mózes András.

4. **Bágyon**, l. Csegezi László, t. Fodor András.
Leány-egyházak: Felvincz, Kercsed.

5. **Kövend**, l. Gál Lajos, t. Sárdi Imre.

6. **Toroczko-Szentgyörgy**, l. Létai Domokos, t. Baló Sámuel.

7. **Aranyos-Rákos**, l. Létai Máté, t. Csegezi Elek.

8. **Verespatak**, l. Szuhai János, t. Barabás Sándor.

9. **Várfalva**, l. Orbók Ferencz, t. Árkosi János.

10. **Sinfalva**, l. Györfi József, t. Tarcsafalvi Izsák.

11.) **Szentmihályfalva**, l. Dali Ádám, t. Szentgyörgyi Mózes.

12. **Mészkő**, l. Tarcsafalvi Pál, t. Kereki György.

13. **Csegez**, l. Székely László, t. Csegezi Károly.

14. **Alsó-Jára**, l. Siménfalvi György, t. Kovács Bálint.

15. **Túr**, l. Halmágyi Károly, ki tanító is, kántor Józan Sándor.

16. **Szind**, l. Szatmári Mózes, ki tanít is.

17. **Komjátszeg**, l. Imecs Lajos, kántor és segéd-tanító: Komjátszegi Albert.

E környékben egyik másik ekkleziához tartoznak: **Alsó-Fejér**, **Torda**, **Hunyad** és **Zaránd** megyék több helységében kisebb nagyobb számban lakó unitárius hitfelek. Ily helységek: **Gyula-Fejérvár**, **Zalatna**, **V. Hunyad**,

Szász-Város, Guraszáda, Bokaj, Enyed, Asszonynépe, Tővis, Sz. Kocsárd, Hadrév, Egerbég, Gyéres-Szentkirály, Szengyel, Detrehem, Koppánd, Peterd, Polyán, **M.-Ujvár**, Szentkirály.

III. Küküllői-környék.

1. Ádamos, l. Molnár János, t. Kisgyörgy Sándor;
l. egyházak : Sövényfalva, Bajom.
2. Bethlen-Szentmiklós, l. Molnos István, t. Nagy János; l. egyház : Hosszuaszó.
3. Désfalva, l. Kovács Dénes, t. Séra György; l. egyházak : Abosfalva, Mikefalva.
4. Dicső-Szentmárton, l. Rédiger Árpád, t. Nagy Lajos; l. egyházak : O. Kocsárd, Radnót.
5. Dombó, l. Ütő Lajos, t. Kisgyörgy József; l. egyház : Ozd.
6. Harangláb, l. Gálfalvi István, t. Pál György;
l. egyházak : Gógán-Váralja, Szász-Dányán, Ebesfalva.
7. Kis-Sáros, l. Kiss László, t. Andrási Sándor;
l. egyházak : Medgyes, Balástelke.
8. Szentbenedek, l. Molnár Miklós, t. Incze Dani;
l. egyházak : Maros-Ujvár, Hari, Nagylak.
9. Széplak, l. és t. Kiss Sámuel; l. egyházak : Fintaháza, O. Udvarhely, Nagy-Tereme, Ujfalu, Lőrinczfalva, Besenyő, Héderfája, K. Szentmártou.
10. Szőkefalva, l és t. Gábus Mihály; l. egyházak :
V. Gálfalva, Pócsfalva, Borzás, Mikeszásza.

IV. Marosi környék.

1. Szentgericze, l. Farkas György, t. Pető Mózses; l. egyházak : Ákosfalva, Haraszkerék, Vaja, K. Görgény, B. Madaras, Szövérd, Nyárad-Szentbenedek.

2. Szabéd, l. Kelemen István, t. Szabó Lajos; l. egyházak: Bazéd, Fele, s a Mezőségen: Toldalag, V: Szent-
iván, N. Nyulas, Septér, Örményes, N. Ölves, P. Kama-
rás, K. Sármás, Dömb, Komlód, Tuson, Szentpéter, Pász-
mos, Rücs, M. Sámson, K. Lekencze, Kölpény, Ménes.

3. Maros-Szentkirály, társ-ekklézsia: Maros-Vá-
sárhely; l. egyházak: Harczó, Náznánfalva, Egerszeg,
Hidvég, Remeteszeg, Szentanna, Panit, M. Szengyel, Jedd.

4. Nyárad-Szentlászló, l. Gyöngyösi Dénes, t. Ká-
szoni János; l. egyházak: Süketfalva és Demeterfalva.

5. Csokfalva, l. Csép Lajos, t. Incze Dani; l. egy-
házak: Szentistván, Atosfalva, Makkfalva, Sóvárád, Kibéd,
Kelementelke, Erdő-Szentgyörgy, Havadtő.

6. Nyárad-Szentmárton, l. Szentmártoni Béla, t.
Pálfi Sándor; l. egyházak: Csikfalva, Jobbágyfalva, Buza-
háza, t. Török István; Kendő, Márkod, Mája, Hodos, Kősz-
vényes, K. Remete, Mikháza, Ny. Szereda, Andrásfalva,
Magyarós, B. Keresztur, Toboszló, Szentimre, Abód, Selye.

7. Nyárad-Gálfalva. l. Hadnagy Pál, t. Albert,
Áron; l. egyház: Tompa.

8. Vadad, l. Gál Elek, t. Székely Lajos.

9. Kaál, l. Györfi Lajos, t. Marosi Zsigmond; l.
egyházak: M. Régen, Mesterháza.

10. Nyomát, l. és t. Domokos Áron; l. egyházak:
Szentlőrincz, Csejd, Boós, Sárd.

11. Iszló, l. és t. Nagy Mózes; l. egyházak: K.
Ilye, M. Jára, Péterlaka.

12. Szentháromság, l. és t. Györfi Sándor; l. egy-
házak: Kis-és Nagy-Adorján; k. adorjáni lévita: Jakab
József; Bede.

13. **Ikland**, l. Biró Elek, t. Nagy Benedek; l. egyházak: Nagy-Ernye, Székes.

V. Kereszturi környék.

1. **Rava**, l. Árkosi Dénes, t. Katona Mihály.
2. **Bözöd**, l. Boér Lajos, t. Szabó Áron.
3. **Bözöd-Ujfalu**, l. és t. Geréb Sándor.
4. **Körispatak**, l. és t. Ürmösi Ábrahám.
5. **Korond**, l. Kovács Ferencz, t. Bomhér Mózes.
6. **Firtos-Váralja**, l. és t. Kozma Dimény.
7. **Énlaka**, l. Radó Mózes t. Barta Zsigmond; l. egyházak: Etéd, Küsmöd.
8. **Martonos**, l. Vitális Mihály, r. Darkó Dénes.
9. **Csehédfalva**, l. Kozma Tamás, t. Gombos Mózes.
10. **Tarcsafalva**, l. Ürmösi Kálmán, t. Márkos Mózes.
11. **Tordátfalva**, l. Bedő József, t. Derzsi Domokos.
12. **Szentmihály**, l. Török Sámuel t. Fekete István; l. egyházak: Alsó- és Felső-Benczéd, Kobátfalva, Demeterfalva, Kisfalud, Kecset, Malomfalva, Sükő.
13. **Nagy-Kadács**, l. Pap Sándor, t. Boros György; l. egyház: Kis-Kadács.
14. **Alsó-Siménfalva**, l. Simén János, t. Menyhárt Mózes; l. egyház: Nagy-Galambfalva.
15. **Szent-Miklós**, l. és t. Gálfalvi Sámuel.
16. **Medesér**, l. Ferenczi Áron, t. Márkos András.
17. **Nagy-Kede**, l. és t. Péterfi Mihály; l. egyház Kis-Kede.
18. **Gagy**, l. és t. Ferenczi József.

19. **Szentábrahám**, l. Péterfi Sámuel, t. Kiss Jakab; l. egyház: Magyar-Andrásfalva.
20. **Csekefalva**, l. és t. Kádár Lázár.
21. **Székely-Keresztur**, l. Gombos Sámuel, t. Kátona Sándor.
22. **Fiadfalva**, l. Lőrinczi Gergely, t. Darkó József.
23. **Alsó-Boldogasszonyfalva**, l. Gidó Mózes, t. Deák József; l. egyház: Szentterzsébet.
24. **Ujszékely**, l. Rofaj Domokos, t. Kiss Tamás.
25. **Sárd**, l. és t. László Domokos.
26. **Kis-Solymos** l. Kovács Mihály, t. Sófalvi József.
27. **Nagy-Solymos**, l. és t. Finta István.
28. **Magyar Zsákod**, l. Demeter Lőrincz, t. József Mihály; l. egyház: Sárpatak.
29. **Pipe**, l. Kiss Mózes, t. Zsakó János.
30. **Bordos**, l. és t. Deák Dénes; l. egyházak: Csöb, Szent-Demeter, Székely-Szállás.

VI. Udvarhelyi környék.

1. **Vargyas**, l. Gyöngyösi István; énekvezér s községi iskola segédtanítója: Boneza György; l. egyházak: Bardocz-széki 8 községben.
2. **Homoród-Almás**, l. Sándor Lajos; t. Péterfi Áron, segédtanítói hely üres.
3. **H. Karácsonfalva**, l. Nagy Sándor, ideiglenes tanító: Árkosi Lajos.
4. **Oklánd**, l. Sándor Ferencz, t. Sándor Márton.
5. **H. Ujfalu**, l. Rédiger Géza, t. Imre István; l. egyház: Szász-Zsombor.
6. **Városfalva**, l. Máté Sándor, t. Máté Lajos.

7. **H. Szentpéter**, l. Varga Zsigmond, t. Kovács István.

8. **H. Szentpál**, l. Egyed Ferenc, t. Tóth Ferencz.

9. **Recsenyed**, l. Bédő Lajos, t. Máté József.

10. **H. Szentmárton**, l. Dombi Mózsés, t. **Máté Sándor**.

11. **Abásfalva**, l. Sándor Gergely, t. Tóth Zsigmond.

12. **H. Keményfalva**, l. és t. Vas István; községi iskola van.

13. **Gyepes**, l. Sándor Áron, t. Deák Mózes; l. egyház: Remete.

14. **Muzsna**, l. Hadházi József, t. Kovács István; l. egyházak: Erked, Zoltán.

15. **Jánosfalva**, l. Darkó Sándor, t. Dénes István; l. egyházak: Dálya, Darócz.

16. **Lókod**, l. Máté Áron, t. Deák István; l. egyházak: Bágy, Sándorfalva.

17. **Kénos**, l. Kisgyörgy Sándor, t. Vida Sánd. l. egyházak: Székely-Udvarhely, rendszeres templomozással; Szombatfalva, Kadicsfalva, Bethlenfalva, Patakfalva, Arvadfalva, Felső-Boldogasszonyfalva, Bikafalva.

18. **Derzs**, l. Inczei Dénes, t. Gábor András; l. egyházak: Miklósfalva, rendes templomozással; Mátisfalva, Agyagfalva, Décsfalva, Magyarós, Bögöz, Kányád, Jásfalva, Ége, Petek, Bene.

VII. Felső-fejéri környék.

1. **Ürmös**, l. Gálfalvi István, l. Sipos Ignác, l. egyház: Miklósvár..

2. **Felső-Rakos**, l. Török Áron, t. Ferenczi Lajos; l. egyházak: Barót, Kőpecz.

3. **Alsó-Bakos**, i. és t. Bartók Albert; i. egyház Pálos; kántor: Antal András.

4. **Datk**, i. Kozma Elek, t. Égeni Samu.

5. **Héviz**, i. Péterfi Sándor, t. Zoltán Miklós: i. egyházak: Szász-Ugra, Fogaras.

VIII. Sepsi-miklósvári környék.

1. **Árkos**, i. Kiss Mihály, t. Göncz Mihály; i. egyház: Angyalos.

2. **Bölön**, i. Lőfi Áron, t. Albert Lőrincz, segéd-tanító: Tamási István; i. egyházak: Hidvég, Földvár, Brassó, Szász-Magyarós, Lüget.

3. **Nagy-Ajta**, i. Kriza Sándor, t. Ütő András; i. egyházak: Apácza, Közép-Ajta, Száraz-Ajta.

4. **Laborfalva**, i. Kiss Sándor, t. Kádár Lajos; i. egyházak: Szentiván, Komolló, Eresztevény, Maksa, Besenyő, Albis, Dálnok, Csernáton, Egerpatak, Magyarós, Nagy-Borosnyó, Barátos, Bita, Feldoboly.

5. **Sepsi-Kőrispatak**, i. Péterfi József, t. Baló Lajos.

6.-**Sepsi-Szentkirály**, i. Farkas József, t. Kovács Ferencz; i. egyházak: Szotyor, Ilyefalva, Aldoboly, Előpatak, Árapatak, Szász-Hermán.

7. **Kálnok**, i. Ütő Dániel, t. Kovács Mózes; i. egyházak: Zalán, Bodok, Oltszem, Zoltán, Étfalva, Fotos, Martonos, Gidófalva, Málnás, Csik-Dánfalva.

8. **Kökös**, i. Serester Sándor, t. Kiss István; i. egyházak: Úzon, Lisznyó, Bikfalva, Farkasvágó, Prázsmár.

9. **Kilyén**, i. Nagy Ferencz, t. Bedő József; i. egyházak: Szemeria, Sepsi-Szentgyörgy. ...

EGYHÁZI TANÁCSOSOK.

Ádám Dénes.
 Ádám Domokos.
 Agh Ferencz.
 Ajtoni József.
 Albert Dénes.
 Albert János.
 Almási János.
 Aradi Ferencz.
 Árkosi Dénes.
 Árkosi Károly.
 Árkosi Mózes.
 Bágyi Mihály.
 Bagoly Sándor.
 Balyka Sándor.
 Bányai Mózes.
 Barabás Imre.
 Barabás Sándor.
 Barla Domokos.
 Barta Mózes.
 Bartók István.
 Bartók Zsigmond.
 Bedő Albert.
 Bedő Dániel.
 Bedő Lajos.
 Bedő Sándor.
 Benczédi Gergeij.
 Benedek Áron.
 Bethlen Ferencz gróf.
 Berde Áron.
 Berde Mózsés.
 Biás István.
 Boncza György.
 Borbély Sámuel.
 Bosla Ferencz.

Botár Ferencz.
 Brassai Sámuel.
 Buzogány Áron.
 Csécs András.
 Csécs József.
 Csegezi Ferencz.
 Csegezi László.
 Csegezi Mihály.
 Csegezi Sándor.
 Cseh József.
 Csiki Albert.
 Csiki Elek.
 Csiki Farkas.
 Csiki László.
 Csiki Sámuel.
 Csiki Mózes.
 Csipkés Sándor.
 Csongvai Domokos.
 Csongvai Károly.
 Csongvai Lőrincz.
 Czakó László.
 Dániel Gábor.
 Darkó Sándor.
 Darkó Zsigmond.
 Deák Gergely.
 Dénes Mihály.
 Derzsi István.
 Derzsi János M.,-Vásárh.
 Derzsi János Désfalván.
 Derzsi József.
 Derzsi Károly.
 Dimény Farkas.
 Dimény Zsigmond.
 Dobos József.

Egyed János.
 Farkas György.
 Farkas József.
 Farkas Sándor.
 Fejér Lajos.
 Fekete Ferencz.
 Fekete Gábor.
 Fekete Károly.
 Fekete Lajos.
 Ferencz József.
 Ferencz Károly.
 Ferenczi József.
 Ferenczi Mózes.
 Fikker Albert.
 Filep Albert.
 Filep István.
 Filep Kálmán.
 Filep Sándor.
 Fodor József.
 Fűzi Dénes.
 Gál Dénes.
 Gál Lajos.
 Gál László.
 Gál Miklós.
 Gál Zsigmond.
 Gálfalvi István.
 Gálfalvi Zsigmond.
 Gálfi Endre.
 Gálfi József.
 Gálfi Sándor.
 Gelei Gyula.
 Gelei Kálmán.
 Gombos Sámuel.
 Gothárd Sándor.
 Gothárd Zsigmond.

Göncz Mihály.
 Gyergyai Árpád.
 Gyöngyösi Dénes.
 Gyöngyösi István.
 Györfi Sándor.
 György Zsigmond.
 Gruber József.
 Gruz Albert.
 Gruz István.
 Gyulai József.
 Gyulai László.
 Hajós János.
 Halmágyi Márton.
 Halmágyi Sándor.
 Horváth Gábor.
 Horváth Kálmán.
 Incze Mihály.
 Inczei Dénes.
 Istvánfi András.
 Jakab Elek.
 Jakab Gergely.
 Jakab Gyula.
 Jakab János.
 Jakab Lajos.
 Jakabházi Zsigmond.
 Jánosi Gerő.
 Járari Róbert.
 Joó István.
 Kelemen Beniamin.
 Kelemen Elek.
 Kelemen István id.
 Kelemen István ifj.
 Kelemen Lajos.
 Kénosy Béla.
 Kiss Mihály.
 Komjátszegi Lajos.

Koncz György.
 Koncz Imre.
 Koncz Lajos.
 Koronka Antal.
 Kozma Albert.
 Kozma Endre,
 Kozma Ferencz.
 Kovácsi Antal.
 Kőkösi Sándor.
 Kovács Áron.
 Kovács Dávid.
 Kovács Dénes.
 Kovács János.
 Kovács Mihály.
 Kővári László.
 Kővári Mihály.
 Kriza Gyula.
 Kriza Sándor.
 László Domokos.
 László József.
 Létai Lajos.
 Lőfi Áron.
 Lukács Sándor.
 Lőrinczi Mihály.
 Magyar Mihály.
 Májai István.
 Márkos Ferencz.
 Máté Sándor.
 Mátéfi Károly.
 Maurer Béla.
 Maurer István.
 Maurer Károly.
 Maurer József.
 Mikó Béla.
 Mikó Imre.

Mikó Miklós.
 Miklósi Károly.
 Molnár Sándor.
 Murvai István.
 Nagy Albert.
 Nagy Dénes Káli.
 Nagy Dénes.
 Nagy Domokos Káli.
 Nagy Domokos Krasznába.
 Nagy Gábor.
 Nagy György.
 Nagy Imre.
 Nagy János.
 Nagy József.
 Nagy Lajos.
 Nagy Lázár.
 Nagy Sándor.
 Nagy Tamás.
 Nagy Zsigmond id. Káli.
 Nagy Zsigmond ifj. Káli.
 Nagy Zsigmond Kövendi.
 Nemes József.
 Orbán Balázs báró.
 Orbán Venczel.
 Orbók Ferencz.
 Paget János.
 Pákei Miklós.
 Pál Mózes.
 Pálfi Dénes.
 Pálfi Ferencz.
 Pálfi Károly.
 Pálfi Lajos.
 Pálfi Sámuel.
 Pálfi Sándor.
 Pakot István.

Pap Mózes.
 Pap Sámuel.
 Pápai József.
 Pataki Elek.
 Pataki László.
 Péterfi József.
 Péterfi Sámuel.
 Péterfi Sándor.
 Rákosi István.
 Rákosi József.
 Rédiger Árpád.
 Rédiger Béla.
 Rédiger Sámuel.
 Rédiger Vilmos.
 Sala Sámuel.
 Sándor Ferencz.
 Sándor István.
 Sándor János.
 Sándor Mózes.
 Sárdi József.
 Sebes Károly.
 Sebes Pál.
 Sebe Sándor.
 Sebe Sámuel.
 Sikó Lajos.
 Sikó Miklós.
 Simén Domokos.
 Simén Endre.
 Simén György.
 Simén János.
 Siménfalvi János.
 Simó Ferencz.
 Szabó György.
 Szabó Lajos.
 Szabó László.

Szabó Miklós.
 Szász Ádám.
 Szász Mózes.
 Szathmári Gyula.
 Székely Elek.
 Székely János.
 Székely Márton.
 Székely Mihály.
 Székely Miklós.
 Szentiváni Gyula.
 Szentiváni József.
 Szentiváni Sámuel.
 Szentkirályi Árpád.
 Szentkirályi Ferencz.
 Szentmártoni Sámuel.
 Szentpáli Károly.
 Szigethi Miklós.
 Szigethi Sándor.
 Szolga Miklós.
 Szőcs Márton.
 Szuhai János.
 Tanka Sámuel.
 Tibáld Mihály.
 Toroczkay Venczel.
 Tóth Mihály.
 Török Péter.
 Török Sámuel.
 Ulár Pál.
 Uzoni Izsaák.
 Uzoni Sándor.
 Ürmösi Ferencz.
 Ürmösi Miklós.
 Ütő Dániel.
 Ütő Lajos.
 Zoltán Gábor.
 Zsakó István id.

Zsakó István. ifj.
Zsombori János.
Vajna József.
Váradi György.
Váradi Károly.
Végh József.

Végh Mihály.
Végh Sámuel.
Veres Dénes.
Veres György.
Veres Károly.
Vida Dániel.
Vitális Mihály.

TISZTELETBELI E. TANÁCSOSOK.

Dall Károly H. Calcuttában.
Fretwell János Londonban.
Hale Edvard Amerikában.
Morison Róbert Amerikában.
Steinthal A. Manchesterben.

